

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Geniaal, maar met te korte beentjes? Over verkiezingen, kiezers en kiezersonderzoek in Nederland

Holsteyn, J.J.M. van

Citation

Holsteyn, J. J. M. van. (2006). *Geniaal, maar met te korte beentjes? Over verkiezingen, kiezers en kiezersonderzoek in Nederland*. Leiden: Universiteit Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4480>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4480>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Prof.dr. J.J.M. van Holsteyn

Geniaal, maar met te korte beentjes?

Over verkiezingen, kiezers en
kiezersonderzoek in Nederland

Universiteit Leiden

Geniaal, maar met te korte beentjes?

Over verkiezingen, kiezers en kiezersonderzoek in Nederland

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. J.J.M. van Holsteyn

bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op het gebied van

Kiezersonderzoek, in het bijzonder

de institutionele vormgeving van electorale processen,

aan de Universiteit Leiden

op vrijdag 16 juni 2006,

vanwege de Stichting Kiezers Onderzoek Nederland (SKON)

Universiteit Leiden

Mijnheer de Rector Magnificus, geacht curatorium van de Stichting Kiezers Onderzoek Nederland, zeer gewaardeerde toehoorders,

Inleiding¹

We tellen af. Het is nog elf maanden, min één dag, tot 15 mei 2007. Dan vinden Tweede-Kamerverkiezingen plaats.² Als de opkomst het niveau van de meest recente Kamerverkiezingen haalt, dan stellen tegen de tien miljoen mensen op die dag met hun partijkeuze een politieke daad. Zo maakten op 22 januari 2003 om precies te zijn 9.654.475 Nederlandse burgers een keuze uit de partijen die toen streden om hun stem, bijna 80 procent van alle kiesgerechtigde burgers.³ Op 15 mei 2002 stemde een vergelijkbaar aantal kiezers, goed voor een opkomst van 78,9 procent.⁴ Je hoeft geen kwantitatief onderzoeker te zijn om dat indrukwekkende cijfers te vinden.⁵

“Elections are the lifeblood of democracy”, aldus de openingszin van een recent boek over verkiezingen en kiesgedrag.⁶ Verkiezingen als levenssap of, in een fraaier beeld, het kloppende hart van de representatieve democratie. Mensen hebben gevochten voor en zijn gestorven in de strijd om algemeen kiesrecht.⁷ In verschillende landen is die strijd nog gaande.⁸ En hoewel verkiezingen niet mogen worden gelijkgesteld aan ‘democratie’ als zodanig, zal het moeilijk zo niet onmogelijk zijn om een erkende, functionerende democratie te vinden *zonder* verkiezingen. Ook het politieke bestel dat we in Nederland kennen, heeft als wezenlijk onderdeel dergelijke periodieke, vrije, eerlijke en competitieve verkiezingen.⁹

Kiezers stellen zoals gezegd op de verkiezingsdag een daad. Zij gaan stemmen of niet. En als zij gaan, kiezen zij uit het zeker in Nederland ruime aanbod van partijen en door partijen opgestelde kandidatenlijsten. Binnen de lijst is er vervolgens de keuze tussen individuele kandidaten, een keuze die door het

verlagen van de drempel van voorkeurstemmen in de loop der tijd effectiever is geworden.¹⁰ We hebben dat bijvoorbeeld bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart dit jaar gezien, toen in meerdere gemeenten de door partijen aangebrachte lijstvolgorde door kiezers werd verstoord.¹¹ Dat was voor sommigen even wennen. Maar goed, die specifieke keuze¹² voor een bepaalde partij of persoon staat centraal in kiezersonderzoek: waarom of waardoor stemmen mensen zoals zij doen?¹³ Dat is ook een van de centrale vragen in mijn eigen onderzoek.

In het navolgende zal ik een schets geven van het kiezersonderzoek in Nederland. En ik waarschuw alvast: dat wordt misschien een wat teleurstellend verhaal. Want hoewel tal van onderzoekers *meer* gegevens en *beter* analysetechnieken hebben dan ooit, lijkt het begrip van het electoraat en het inzicht in het individuele kiesgedrag *kleiner* dan ooit. Het kiezersonderzoek heeft zich sterk ontwikkeld,¹⁴ zowel in breedte als in diepgang, maar die ontwikkeling wordt nog ruim overtroffen door veranderingen die het electoraat heeft ondergaan.¹⁵ Wat me doet denken aan de Vlaamse auteur Louis Paul Boon, die enkele schrijvers van door hem gerecenseerde boeken geniaal noemde, maar dan met te korte beentjes. Hun boeken waren “meesterwerken (...) waaraan een en ander ontbrak”.¹⁶ Dat lijkt een niet onaardige typering van kiezersonderzoek: geniaal, maar met te korte beentjes. De hedendaagse kiezersonderzoeker heeft moeite de hedendaagse kiezer bij te benen.¹⁷

Kiezersonderzoek in Nederland

Eerst terug in de tijd. Het systematische, wetenschappelijke onderzoek naar het waarom en waardoor van de partijkeuze, en op geaggregeerd niveau van de verkiezingsuitslag, kwam in Nederland in de jaren zestig op stoom. De Amsterdamse politicoloog Hans Daudt wist de dag, nee: het *dagdeel* aan te

geven: “In Nederland is verkiezingsonderzoek ‘in’ sinds de avond van 23 maart 1966. Op die avond werden de uitslagen bekend van de verkiezingen voor de Provinciale Staten, waaruit een, voor Nederlandse verhoudingen, politieke aardverschuiving bleek van een omvang die na de tweede wereldoorlog nog niet was waargenomen”.¹⁸

Voor Daudt werd het bewijs van de toegenomen behoefte aan kiezersonderzoek geleverd door het feit dat politici niet, zoals toen en nu gebruikelijk, al op de avond van de verkiezingen exact wisten uit te leggen wat het electoraat had bewogen en wat de kiezers met hun uitspraak in het stemlokaal precies hadden bedoeld.¹⁹

Dergelijk verkiezings- of kiezersonderzoek, liever niet te verwarren met het werk van opiniepeilers,²⁰ kreeg *vaste* voet aan de grond²¹ met het initiatief dat in 1970 werd genomen door de hoogleraren van alle Nederlandse politicologische instituten. Zij stelden het organiseren van een terugkerend dataverzamelingsproject bij Tweede-Kamerverkiezingen voor. Dat resulteerde in het Nationaal Kiezersonderzoek of NKO.²² Dit interuniversitaire project is sindsdien rondom alle Tweede-Kamerverkiezingen gehouden. Rond 15 mei 2007 wordt - zo mogen we aannemen - vanwege de Stichting Kiezers Onderzoek Nederland het twaalfde NKO georganiseerd.²³ Ik wens de directie, dit keer de Twentse collega's, daarbij alle succes en sterkte toe.

Dat het Nederlandse kiezersonderzoek in de jaren zestig op gang kwam en het NKO van begin jaren zeventig is, is geen toeval. In een schets van het ontstaan van dat NKO werd de hoop uitgesproken dat met het project “een belangrijke stap gezet [zal] zijn om veranderingsprocessen te bestuderen met behulp van meer gestructureerde technieken van empirisch onderzoek”.²⁴ Die politieke en electorale veranderingsprocessen waren in de jaren zestig nadrukkelijk aan de oppervlakte

gekomen. Na het succesvolle optreden van de Boerenpartij was er onder meer Democraten '66 gekomen en gevestigde partijen, met name van confessionele huize, kregen ongekend electoraal verlies te verduren. De Nederlandse kiezer leek op drift te zijn geraakt.²⁵

De veranderingen in kiesgedrag kunnen in kaart worden gebracht aan de hand van het door Arend Lijphart ontwikkelde zogeheten verzuilingsmodel.²⁶ In deze sociologische benadering zijn kiezers eerst en vooral leden van een bepaalde sociale groep. De partijkeuze is daarbij uitdrukking van groepsidentiteit. Deze benadering was uiteraard zeer geschikt voor de Nederlandse situatie. Nederland was immers zoals bekend lange tijd een verzuilde samenleving. De metafoor van netjes naast elkaar staande, in aard en omvang vergelijkbare zuilen waarop ook nog eens een gezamenlijk dak rust is treffend, maar sterk gestileerd en vanuit empirisch oogpunt aanvechtbaar. Het was echter wel zo dat de politieke voorkeur van een ruime meerderheid der kiezers kon worden gezien als uitdrukking van hun groepslidmaatschap.²⁷ Kiezersonderzoekers kennen de volgende frase uit het hoofd: in het primair door religie en secundair door sociale klasse gestructureerde electoraat kon in 1956 72 procent van de partijvoorkeuren worden begrepen.²⁸

Het inzicht in het kiesgedrag op basis van zo weinig en zulke eenvoudige gegevens als iemands religie, de frequentie van het kerkbezoek en ten derde en ten slotte zijn of haar sociale klasse is in de loop der tijd steeds minder geworden. Dat ging natuurlijk niet van de ene op de andere dag, wat gezien de aard van het verzuilingsmodel ook vreemd geweest zou zijn. Het is onzin te beweren dat in 1966, of in 1963 of 1967, Nederland op een dag als verzuilde natie ging slapen en ontzuild wakker werd. In 1968 bijvoorbeeld was nog altijd de politieke voorkeur van een meerderheid van 60 procent van de kiezers via het

verzuilingsmodel te begrijpen.²⁹ In 1977 was dat 52 en in 1986 nog 44 procent.³⁰ Pas in 1994 komt de verklarende waarde met een score van 36 onder de 40 procent.³¹ Dan ook blijkt dat het verzuilingsmodel zich als analytisch hulpmiddel heeft overleefd, al voorziet Rudy Andeweg nog in 1995 zijn hoofdstuk ‘Afscheid van de verzuiling’ met een vraagteken.³² Goede wetenschappers zijn nu eenmaal een beetje voorzichtig. Bij de analyse van het electorale spektakel dat op 15 mei 2002 plaatsvond, besteedden Galen Irwin en ik nog maar kort aandacht aan het verzuilingsmodel. Een soort van laatste eerbetoon vanuit Leiden, waar dit model lange tijd de meest fervente aanhangers had. Maar wij konden er niet omheen. Het vertrouwde verzuilingsmodel leverde geen aanzienlijke en betekenisvolle verklaring van het gedrag van het Nederlandse electoraat meer op. “There is only one possible conclusion to draw from this”, zo concludeerden we (en dat gebeurt tegenwoordig vaak in het Engels). En we velden ons oordeel: “exit the structured model”.³³

Andere perspectieven en nieuwe invalshoeken

Wat dan? De vraag naar de achtergrond van kiesgedrag en het inzicht in de collectieve uitspraak van het electoraat is nu zeker niet minder belangrijk dan vroeger.³⁴ Gelukkig hebben kiezersonderzoekers het verslijten van het verzuilingsmodel niet afgewacht. In de zoektocht naar de verklaring van kiesgedrag zijn nieuwe wegen ingeslagen. Andere perspectieven zijn ontwikkeld en op hun bruikbaarheid getest.

Dat liep soms slecht af. Zo kon een sociaal-psychologische benadering met partijidentificatie als centraal begrip³⁵ al in 1976 worden afgevoerd.³⁶ De benadering bewees en bewijst in Amerikaans kiezersonderzoek goede diensten, maar bleek zo goed als onbruikbaar in de Nederlandse context. Hier was geen ruimte voor een *individuele* band met één partij, die

sturend maar niet deterministisch zou zijn voor de partijkeuze. De verzuiling, waarin de groep en niet het individu centraal stond, zal hier niet vreemd aan zijn geweest.³⁷ Hoe dan ook, dit sociaal-psychologische perspectief heeft nooit een voorname rol gespeeld in Nederlands kiezersonderzoek.

Bij de derde hoofdbenadering³⁸ van verkiezingen en kiesgedrag spelen onderzoekers leentjebuurt niet bij sociologen of sociaal-psychologen, maar bij economen. Dan valt prompt de naam van Anthony Downs, die met *An Economic Theory of Democracy* velen heeft geïnspireerd.³⁹ Het economische perspectief is ook in Nederland vruchtbaar gebleken en kent op een enkele stam meerdere vitale uitlopers.

Voor Nederland waren het met name Cees van der Eijk en Kees Niemöller, die in hun proefschrift van 1983 probeerden het idee van de rationele kiezer, die een keuze zou maken na afweging van kosten en baten, uit te werken.⁴⁰ Zij deden dat op basis van ideologische noties - links en rechts - en het idee dat ideologische afstanden tussen kiezers en partijen konden worden gebruikt als aanwijzing voor het *nut* dat kiezers verwachten. Uitgaande van rationeel kiesgedrag, waarbij individuele nutsmaximalisatie centraal staat, was dan het idee dat een kleinere afstand tussen kiezer en partij meer nut betekende, en aldus een grotere waarschijnlijkheid van een keuze voor die partij.

Dit uitgangspunt zal, zeker in een tijd waarin vaak sprake is van ‘calculerende burgers’, eenvoudig en erg aannemelijk klinken, maar de uitwerking en toetsing ervan was en blijft niet zonder problemen. Op de studie van Van der Eijk en Niemöller kwam dan ook de nodige kritiek,⁴¹ maar ach, dat is het lot van vernieuwend onderzoek. Belangrijker was dat de studie aanleiding gaf tot allerlei nader onderzoek en blijvende invloed heeft op het Nederlandse kiezersonderzoek. En hoewel dat kiezersonderzoek gekenmerkt wordt door een veelheid aan

theoretische en conceptuele invalshoeken,⁴² is, zoals in vele andere landen, het idee van een rationele kiezer er moeilijk nog uit weg te denken.⁴³ Als ik zo dadelijk spreek over strategische kiezers, heb ook ik het over kiezers die zich rationeel en instrumenteel proberen te gedragen.

Bij een economisch perspectief op kiesgedrag gaat het om het idee dat burgers een rationele afweging maken tussen de diverse opties,⁴⁴ dat wil zeggen de keuze met het oog op te realiseren nut laten afhangen van een calculatie van kosten en baten. De benadering bevat het selectiemechanisme van kiezers. Dat is iets anders dan economisch stemmen in enge zin, waarbij de vraag centraal staat of, hoe en in welke mate het strijdpunt of *issue* 'economie' invloed heeft.⁴⁵ Economisch stemmen in deze betekenis draait om de vraag hoe de kiezer reageert op economische ontwikkelingen en verwachtingen, en hoe deze reacties zich vertalen in voorkeuren en kiesgedrag.⁴⁶ 'Eerst het zuur en dan het zoet' is een actuele, zij het simplistische verwerking van achterliggende noties van deze vorm van economisch stemgedrag.⁴⁷ Balkenende lijkt in het bijzonder een aanhanger van V.O. Key Jr,⁴⁸ die meende dat kiezers misschien niet in staat waren om alle programma's te beoordelen om op *die* basis te stemmen, maar dat zij wel succesvol beleid zouden belonen en falend beleid straffen. Voor die intuïtie is empirische steun, maar het gaat bepaald niet om een electorale wetmatigheid. Vraag er de PvdA maar naar, die er in de aanloop van de verkiezingen van 2002 op rekende dat het door Wim Kok aangevoerde kabinet de vruchten van geslaagd economisch beleid zou plukken.⁴⁹ Dat liep anders - en aan kiezersonderzoekers de vraag en ook de taak om dat uit te leggen: *It is not always the economy, stupid!*⁵⁰

Personen en personalisering

Meer dan die economie zouden, althans als je politici

en journalisten mag geloven,⁵¹ personen ertoe doen. Nederland zou volgens bijvoorbeeld de voormalig minister van Bestuurlijke Vernieuwing Thom de Graaf een personendemocratie zijn,⁵² gekenmerkt of zelfs geteisterd door 'amerikanisering'.⁵³ De persoon van de lijsttrekker of politiek leider zou van groot, wellicht doorslaggevend belang zijn. Het zou kiezers vooral, en veel meer dan in het verleden, om de poppetjes gaan. Dat nu is flauwekul.⁵⁴ Of, als ik het zorgvuldiger formuleer: voor een aanzienlijke en toegenomen mate van personalisering in de vorm van electorale persoonseffecten is nauwelijks empirische steun te vinden. Flauwekul dus.

Het is altijd lastig om aan te tonen dat iets *niet* het geval is, zeker als velen ervan overtuigd zijn dat het *wel* zo is. Maar ik doe een poging. We moeten dan beginnen met het onderscheiden van directe en indirecte persoonseffecten.⁵⁵ Bij personalisering gaat het om *directe* persoonseffecten, dat wil zeggen de electorale aantrekkingskracht (of afstotingskracht)⁵⁶ van de politicus om wie en wat hij *is* en niet om wat hij gedaan heeft of van plan is te doen. In dat laatste geval gaat het hooguit om indirecte persoonseffecten, en dus eigenlijk niet om persoonseffecten. Concreet: alle stemmen die Wouter Bos in 2003 voor de PvdA binnenhaalde puur vanwege zijn kontje, dat zijn directe persoonseffecten. De stemmen die hij won bijvoorbeeld omdat hij mede vorm gaf aan een wenselijk geacht democratiseringsproces van zijn partij, of omdat hij belangrijke problemen op de agenda wist te krijgen, zijn indirecte effecten. Niet de *persoon* Bos trok dan die laatste categorie stemmen, maar de partij die mede door zijn toedoen aantrekkelijker was geworden of voor de oplossing van het signaleerde probleem zou gaan zorgen.

Vervolgens is het zo dat verhalen over personalisering een ontwikkeling suggereren, maar dat die verhalen zelden worden

gehinderd door historisch besef. De suggestie dat het om iets volstrekt nieuws gaat, is vals. Als we ons beperken tot de naoorlogse verzuilde periode, zien we dat personen ook toen van eminent belang werden geacht.⁵⁷ Een enkele blik op de Kamerverkiezingen van 1956 - de strijd niet tussen PvdA en KVP maar tussen Drees en Romme - maakt duidelijk dat politieke kopstukken niet pas de laatste jaren een hoofdrol spelen in het electorale proces. Verkiezingsposters waarop de partijnaam zo goed als onzichtbaar is en juist worden gedomineerd door de naam en beeltenis van de politiek leider zijn evenmin van de laatste jaren.⁵⁸ ‘Drees [!], uw vertrouwen waard’, luidde de PvdA-slogan van 1956; de partij werd niet of genoemd. Trouwens, ook in 1952 had die partij al een Dreesaffiche gebruikt met “de aanduiding Partij van de Arbeid minuscuul klein aangebracht aan de onderrand”.⁵⁹ Dat het *geloof* in persoonseffecten oud is, zegt niet veel over het bestaan ervan. Onderzoek heeft echter niet veel bewijs voor dat bestaan opgeleverd. Zo wijzen relatief weinig kiezers in de motivering van de eigen partijkeuze op personen als reden van hun keuze. Het gaat constant om ongeveer 10 tot 15 procent, waarbij bedacht moet worden dat dergelijke motieven vaak verknoopt zijn met andere, inhoudelijke redenen om voor een partij te kiezen.⁶⁰ In het NKO 2003 waren vragen opgenomen om meer zicht op persoonseffecten te krijgen. In Nederland gaan zoals bekend alle stemmen *feitelijk* naar personen. Je moet nu eenmaal de knop indrukken voor de naam van een kandidaat. Maar wat betekent dat? Is dat steun voor die specifieke persoon? En hoe zit dat dan met een stem voor de lijsttrekker? Is dat steun voor hem of haar, of voor de lijst als geheel, voor de partij? Dat is onderzocht. Dan blijkt dat ruim drie kwart van de mensen die op de lijsttrekker hadden gestemd dat bedoelde als stem voor de partij, niet voor die ene persoon. Van de PvdA-stemmers gaf

trouwens ook slechts 20 procent aan dat ze met hun stem op de nummer 1 van de lijst op de persoon Wouter Bos stemden, in plaats van op de PvdA. Een vervolgvraag relateert de aantrekkingskracht van lijsttrekkers verder. Van de mensen die op een lijsttrekker stemden, gaf een grote meerderheid van 70 procent aan *niet* op die persoon te hebben gestemd als hij of zij niet lijstaanvoerder was geweest. Dat gold ook weer voor Bos. Als dat zogenaamde stemmenkanon Wouter Bos lager op de lijst zou hebben gestaan, zou ongeveer 30 procent misschien alsnog op hem hebben gestemd, maar de overige 70 procent van de PvdA-stemmers die dat deden, zou dan op de man of vrouw hebben gestemd die in *dat* geval de eerste plaats op de lijst zou innemen.⁶¹ Kortom, alle kiezers stemmen noodgedwongen op een persoon, maar verreweg de meeste doen dat om steun te geven aan de partij, en niet vanwege de kenmerken, eigenschappen of ‘uitstraling’ van meneer X of mevrouw Y.

Dat velen *denken* dat politici er zo toe doen, heeft vooral te maken met een te beperkte blik. Vaak worden indrukken van hoe een politicus is,⁶² direct vergeleken met de electorale steun voor de partij. En ja, dan vinden we sterke verbanden.⁶³ Als echter andere relevante factoren, zoals de beoordeling van de partij, in de beschouwing worden betrokken, dan blijken persoonseffecten grotendeels weg te vallen.⁶⁴ Van een recent internationaal vergelijkend onderzoek naar persoonseffecten luidt de conclusie dan ook dat partijeffecten veel sterker zijn dan persoonseffecten. Voor de goede orde: dat betekent niet dat persoonseffecten volstrekt afwezig zijn, “(...) but it means that they in most cases are close to trivial”.⁶⁵ Zo goed als betekenisloze persoonseffecten dus - dat is anders dan je zou verwachten in een personendemocratie.⁶⁶ Overigens laat dit bijna-nul-resultaat wel degelijk ruimte voor interessante onderzoeksvragen, vragen waarover ik in

de toekomst zal nadenken. Want ook al zijn persoonseffecten vooralsnog gering, we weten onvoldoende van de precieze aard en werking ervan. Twintig jaar geleden begonnen Galen Irwin en ik onze zoektocht naar relevante eigenschappen en persoonskenmerken.⁶⁷ We hebben sindsdien een behoorlijke weg afgelegd - maar we zijn om eerlijk te zijn nergens aangekomen. Onze beentjes zijn te kort.

Een tweede reden om als kiezersonderzoeker tòch aandacht aan de persoon van de politicus te besteden is, dat er meer ruimte is voor persoonseffecten als politieke partijen, vooral programmatisch, weinig van elkaar verschillen. Van inhoudelijke convergentie en zwakke polarisatie leek aan het einde van de vorige eeuw sprake te zijn.⁶⁸ In 2002 en 2003 was dat anders. Het is echter denkbaar dat partijen in de toekomst weer naar elkaar groeien. En als programma's veel op elkaar lijken, zoeken kiezers naar andere aspecten die partijen van elkaar onderscheiden om tot hun keuze te komen.⁶⁹ Die 'andere aspecten' kunnen personen zijn.

Ten derde is er ruimte voor onderzoek naar persoonseffecten als het ooit nog eens van een werkelijke wijziging van het Nederlandse kiesstelsel komt. In het vergelijkende onderzoek waarnaar ik al verwees, is er een duidelijk verband tussen de aard van het stelsel en de omvang van persoonseffecten. Juist in proportionele stelsels, en het Nederlandse is daar een voorbeeld van, zijn deze effecten heel gering.⁷⁰ Regels en instituties hebben effect op gedrag. Dus als het stelsel minder proportioneel zou worden en er, bijvoorbeeld, een meerderheidsstelsel met districten, in een of andere vorm, zou komen, dan neemt de kans op persoonseffecten toe. Dan zou Thom de Graaf alsnog gelijk krijgen. Hij zou dan, jaren na invoering van dat nieuwe stelsel, wijzen op persoonseffecten die uit kiezersonderzoek blijken. We zouden leven in een personendemocratie! Alleen zou die dan een *gevolg* zijn van dat nieuwe, minder proportionele

stelsel. Terwijl persoonseffecten of 'personalisering' in het algemeen in geen geval aanleiding zouden kunnen zijn voor de *invoering* van een nieuw kiesstelsel.

De institutionele context

Zo komt de institutionele omgeving van het kiesgedrag in beeld. Er blijkt samenhang te zijn tussen de aard van het kiesstelsel en de omvang van persoonseffecten. Maar omdat ik deze lezing hou vanwege, zoals de aankondiging van deze bijeenkomst zegt, 'de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op het gebied van het kiezersonderzoek, *in het bijzonder de institutionele vormgeving van electorale processen*', dien ik langer bij dat institutionele kader stil te staan. Trouwens, niet alleen maar *daarom*. Kiesgedrag wordt tenslotte mede bepaald door formele en feitelijke mogelijkheden en beperkingen, door de institutionele omgeving. Willen we verkiezingen, kiezers en kiesgedrag begrijpen, dan zullen we de institutionele vormgeving van het electorale proces moeten bekijken.

De vormgeving van het electorale proces bepaalt immers de *constraints* en *conditions*, de beperkingen en randvoorwaarden van kiesgedrag.⁷¹ Dan moet ten eerste gedacht worden aan het kiesstelsel en de regels die, voor Nederland, in de Grondwet en vooral de Kieswet zijn opgenomen. Daar⁷² is onder veel meer vastgelegd wie onder welke voorwaarden en hoe van het kiesrecht gebruik mogen maken. Deze regels hebben ook bepaald dat Cri en Wessel - hier aanwezig op de eerste rij - verleden week *niet* maar sinds afgelopen maandag *wel* mogen stemmen. Met als voordeel dat ik onderzoek onder nieuwe, jonge kiesgerechtigden thuis kan doen.

Maar leefden wij vòòr 1971, toen de leeftijdsgrens van 21 naar 18 ging, of leefden wij in Japan, waar die leeftijd 20 is,⁷³ dan zouden Cri en Wessel voor mij minder belangrijk zijn - voor mij als kiezersonderzoeker, haast ik me te zeggen. En als de

suggestie van minister Pechtold om de stemgerechtigde leeftijd te verlagen naar 16 jaar al langer een feit zou zijn, dan hadden zij reeds enkele keren de gang naar het stemlokaal mogen maken. Die verlaging naar 16 jaar zou trouwens op weinig steun onder de Nederlandse bevolking kunnen rekenen, aldus Maurice de Hond, de man die sneller peilt dan zijn schaduw.⁷⁴ Ook ten aanzien van de aanbodkant⁷⁵ van het electorale proces - denk eerst en vooral aan politieke partijen - is weliswaar niet zó veel maar toch het een en ander geregeld. Ook dat aanbod is institutioneel ingebed. Zie nogmaals de Kieswet en tegenwoordig ook tal van andere nationale en internationale wetten en regelingen, dit alles als gevolg van een, in de woorden van Ruud Koole, “proces van sluipende codificatie”.⁷⁶ Nu mag het zo zijn dat een kiezersonderzoeker als ik, die zich vooral bezighoudt met het gedrag van hedendaagse Nederlandse kiezers, die omgeving een constante is en daarmee een minder relevant onderdeel van onderzoek,⁷⁷ maar dat is iets te makkelijk en niet bevredigend. Er zijn redenen om ook als de aandacht naar de eigentijdse Nederlandse casus gaat, aandacht te hebben voor de institutionele omgeving en vormgeving van verkiezingen en kiesgedrag. Het kan bijvoorbeeld zijn dat de schijnbare stabiliteit binnen een gegeven institutioneel kader een vertekend beeld van rust en stilte oplevert.⁷⁸ Misschien is er in potentie meer electorale beweging dan we zien,⁷⁹ al is de zichtbare beweeglijkheid van het Nederlandse electoraat groot genoeg om als kiezersonderzoeker de handen vol aan te hebben.⁸⁰ Een illustratie aan de hand van zogeheten strategisch stemgedrag is hier op zijn plaats.

Strategisch stemgedrag

Bij strategisch stemmen gaat het erom dat de stem wordt gegeven aan een partij of kandidaat die als zodanig *niet* de grootste voorkeur geniet. De stem gaat naar een andere, een

tweede keus. Hieraan kunnen verschillende redenen ten grondslag liggen. In de literatuur wordt strategisch of tactisch stemgedrag vooral verklaard vanuit de wens van de kiezer om zijn stem niet te verspillen, het *wasted vote*-argument.⁸¹ Kiezers zouden hun stem niet willen geven aan een partij die niet gaat winnen, hoogst waarschijnlijk niet kan winnen.⁸² Denk aan een systeem waarin twee grote en een veel kleinere partij strijden om een enkele zetel. Dan zou de stem voor die derde, kleine partij zijn weggegooid. Het is duidelijk dat deze overweging van belang is voor een land als Engeland, met een districtenstelsel en meerderheidssysteem en inderdaad de aanwezigheid van twee dominante partijen, plus een derde partij.⁸³

Voor Nederland is die verspilde stem echter van minder belang. Nederland heeft een van de meest evenredige kiesstelsels ter wereld,⁸⁴ en in die stelsels worden zo goed als alle stemmen in zetels omgezet. Op 22 januari 2003 bijvoorbeeld werden in totaal 127.093 stemmen uitgebracht op partijen die geen zetel in de Tweede Kamer wisten te behalen. Dat is niet meer dan 1,3 procent van alle geldige stemmen.⁸⁵ In veel onderzoek naar strategisch stemgedrag worden proportionele stelsels als het Nederlandse dan ook overgeslagen, simpelweg omdat strategisch stemgedrag er toch niet zou voorkomen.⁸⁶ Een direct gevolg van de institutionele vormgeving van de verkiezingen. Strategisch stemgedrag komt echter wel degelijk in Nederland voor, zij het in een wat andere dan de meest bekende variant.⁸⁷ Niet omdat kiezers geen stem willen verspillen. Wel omdat verkiezingen uiteindelijk gaan over de verdeling van macht en het kiezen van een nieuwe regeringscoalitie. Kiezers die Tweede-Kamerverkiezingen zien als pas een *eerste* stap op weg naar een nieuw kabinet, lijken zich in Nederland strategisch te gedragen. Zij zien verkiezingen als een gefaseerd proces, waarbij die eerste stap richting Tweede Kamer niet eens de

belangrijkste is.⁸⁸ Zij kijken als het ware over die verkiezingen heen naar de politieke gevolgen ervan. Zij trachten bij het maken van de keuze met die gevolgen rekening te houden. Dit trouwens tot verdriet van de kleinere partijen, die meestal geen rol spelen in die cruciale slotfase van verkiezingen, de kabinetsformatie. De kleine partijen verliezen een deel van hun eerder gepeilde aanhang niet omdat ze *klein* zijn, maar omdat ze naar verwachting geen rol spelen in onderhandelingen over een nieuw te vormen kabinet.⁸⁹ Het gaat strategische kiezers om de macht, en zij zien die in handen van het kabinet, niet in die van de Tweede Kamer. De institutionele ordening van Nederland roept aldus zijn eigen vorm van strategisch stemmen op. Overigens kan ik het in dit verband niet laten om die ene respondent van het NKO 2002 aan het woord te laten die niet alleen op de Kamerverkiezingen lette en de min of meer directe gevolgen ervan, maar die veel verder, en buitengewoon scherp vooruit keek. Deze LPF-kiezer gaf als reden voor zijn keuze van 15 mei 2002: “Om de LPF groot te maken, zodat de LPF aan de regering deel zal moeten nemen. We zullen dan binnen 1 jaar nieuwe verkiezingen krijgen, waarna een en ander weer tot rust kan komen. Maar wel met nieuw politiek elan”.⁹⁰ Stemmen is vooruitzien.

Waarom begon ik over strategisch stemmen? Om aan te geven dat een bepaalde omgeving specifieke gedragsuitingen genereert.⁹¹ Maar ook om aan te geven dat gevestigde, stabiele instituties interessante bewegingen verhullen. Dat is namelijk het geval bij strategisch stemgedrag.

Dat gedrag vindt plaats in een heel bepaalde situatie, bij één verkiezing. Strategisch stemgedrag is contextgebonden. In het ene geval zien de politieke krachtsverhoudingen er in de aanloop van verkiezingen zo uit, dat een kiezer gewoon op zijn favoriete partij kan stemmen. De gewenste coalitie komt er toch wel. Maar bij een volgende verkiezing, in een andere

situatie kan het zo zijn dat de ontwikkeling die diezelfde kiezer meent te zien hem niet zint. Er zou wel eens een kabinet kunnen komen waarvan hij volstrekt niet weten wil. Dan is een strategische stem mogelijk, in een heldhaftige poging om het politieke lot te beïnvloeden. Dat houdt in dat een en dezelfde kiezer met een gelijkblijvende politieke voorkeur bij opeenvolgende verkiezingen van partijkeuze verandert. Bij *afzonderlijke* Tweede-Kamerverkiezingen levert onderzoek naar strategisch gedrag slechts een momentopname op. Dat betekent ook dat er per verkiezing veel minder strategisch stemgedrag is dan er in totaal aan strategische kiezers zijn. Afhankelijk van de specifieke context zal namelijk altijd maar een deel van de kiezers die in beginsel bereid en in staat zijn strategisch te stemmen dat daadwerkelijk doen. Nederland kent kortom een aanzienlijke groep strategische *stemmers*, geschat op ongeveer een kwart van alle kiesgerechtigden,⁹² maar kent van verkiezing op verkiezing een bescheidener hoeveelheid strategisch *stemgedrag*. De op enig moment bestaande context, institutioneel maar ook politiek, is van belang. Strategisch stemmen is daarmee even boeiend als lastig voor kiezersonderzoekers. Boeiend, bijvoorbeeld omdat het iets zegt over de institutionele ordening van het bestel en problematische kanten ervan. De eerste en eenvoudigste eis die aan verkiezingen gesteld kan worden, is immers dat zij ervoor zorgen dat vacante posities of ambten worden bezet. Daarin slagen de meeste verkiezingen, en ook de Tweede Kamer telt na elke verkiezing weer de grondwettelijk vereiste 150 leden. Maar als de lat hoger wordt gelegd en als als functie van verkiezingen wordt gezien het kiezen van een regering, van de uitvoerende macht, dan worden Tweede-Kamerverkiezingen een probleem. Immers, de Nederlandse kiezer kiest niet direct een regering of kabinet en verkiezingen worden dan ook stevast gevolgd door een, zacht gezegd, weinig helder en voorspelbaar proces

van kabinetsformatie.⁹³ Zó gezien, gelet op de verdeling en toedeling van macht, zijn Kamerverkiezingen een mislukking.⁹⁴ Het aardige en dappere van strategische stemmers is nu juist dat zij, zoals we zagen, proberen om deze in hun ogen institutionele weeffout te herstellen. Zij proberen wel degelijk met hun stem de regering te kiezen, precies volgens de aanname van Downs met betrekking tot het gedrag van rationele kiezers.⁹⁵ En hoewel vergelijkbare gegevens voor het verleden ontbreken, lijkt het er sterk op dat steeds meer kiezers op een dergelijke manier hun keuze bepalen.⁹⁶ Binnen een gegeven institutioneel kader verandert aldus een groeiend deel van het electoraat van interpretatie van dat kader, en als gevolg daarvan mogelijk van stemgedrag.⁹⁷

Ten tweede, en los van de vraag wat het eventueel zou zeggen over het stelsel, vormen strategische kiezers een extra puzzel voor kiezersonderzoekers. Eigenlijk een beetje vervelende puzzel, omdat de stilzwijgende afspraak tussen kiezers en kiezersonderzoekers wordt doorbroken. Die afspraak is toch dat kiezers bij verkiezingen op die partij of kandidaat stemmen voor wie de grootste voorkeur bestaat.⁹⁸ Strategische kiezers maken een ‘hinderlijke’ inbreuk op dat idee dat zij zich in deze zin oprecht gedragen.⁹⁹ Zij geven zoals gezegd hun stem aan een andere dan hun voorkeurspartij, om redenen die buiten de directe electorale context zijn gelegen. Concreet: bij een Nederlandse strategische kiezer gaat het helemaal niet, of in ieder geval niet helemaal, om de Tweede Kamer als hij stemt bij Tweede-Kamerverkiezingen! De kiezersonderzoeker die zo’n keuze wil verklaren, moet - net als die kiezer - verder en elders kijken. Hij moet ruimer zoeken, ook en vooral binnen de institutionele omgeving, naar factoren om die op het eerste gezicht merkwaardige keuze te kunnen begrijpen. De kiezersonderzoeker zal de strategische kiezer, met al zijn schijnbewegingen, moeten proberen te volgen. Maar goed, ik

hou wel van dergelijke puzzels, en hoop me in de toekomst verder met het vraagstuk van strategisch stemgedrag, waarvan ik hier maar een enkele voor Nederland relevante variant heb geschetst, bezig te houden. Geheel in de geest van Columbo - ik ken het resultaat en de uitkomst in termen van uitslag en partijkeuze, en ga vervolgens, korte beentjes of niet, op zoek naar een verklaring ervan. Om uiteindelijk, hopelijk, met een overtuigende interpretatie van dat gedrag te komen.

Verandering kiesstelsel

Onderzoek naar strategisch stemgedrag zou trouwens weleens van extra belang kunnen worden, evenals het overige kiezersonderzoek, als de huidige initiatieven om te denken over het kiesstelsel in daadwerkelijke verandering uitmonden. Ik denk dan aan de werkzaamheden van de Nationale Conventie en vooral het zogeheten Burgerforum.¹⁰⁰

Als je de *site* van het ministerie van Binnenlandse Zaken ten aanzien van het Burgerforum mag geloven, vinden veel politieke partijen “dat het bestaande kiesstelsel niet meer voldoet in Nederland. Vanuit de politiek is een aantal keer naar mogelijke varianten gekeken, zonder resultaat. Daarom heeft het kabinet voorgesteld de kiezer zélf bij dit proces te betrekken”.¹⁰¹

Nog een citaat: “Naar het idee van de Tweede Kamer voelen de kiezers zich niet betrokken bij ‘Den Haag’ en zijn de kamerleden op hun beurt het gevoel met de kiezer aan het verliezen. Vooral deze band tussen kiezer en gekozene wordt als argument gebruikt om een nieuw kiesstelsel in te voeren”.¹⁰² Aldus een schets die betrekking heeft op... ruim vijftig jaar geleden, toen er een Commissie-Donner in het leven werd geroepen die diende te kijken naar onder meer de wenselijkheid en mogelijkheid van een nieuw kiesstelsel. Vijftig jaar later houden we ons met exact dezelfde vraag

bezig. Nu geen staatscommissie, maar een Burgerforum. En dus kregen 50.000 willekeurig geselecteerde kiesgerechtigde Nederlanders¹⁰³ begin februari een brief van minister Pechtold.¹⁰⁴ Zij konden zich opgeven om deel te nemen aan het Burgerforum. Trouwens, als de respons iets zegt over de beleving en ernst van het probleem, valt het allemaal reuze mee met dat falende kiesstelsel. In totaal 1700 mensen reageerden, dat is 3,4 procent. Daar zijn dan half maart weer, keurig gespreid naar geslacht, opleiding en regio, 140 mensen uit verkozen die met zijn allen het Burgerforum vormen - voorgezeten door een van de televisie bekende theologe, Jacobine Geel.¹⁰⁵ En nadat de leden van het Burgerforum alles hebben geleerd over kiesstelsels en door deskundigen zijn “klaargestoomd”, aldus het Burgerforum Journaal,¹⁰⁶ gaan zij “luisteren naar wat er leeft in ons land”, aldus Binnenlandse Zaken.¹⁰⁷ Vervolgens dienen zij, in een afwijkende maar meer realistische typering, als “hulptroepen voor minister Pechtold”,¹⁰⁸ een advies aan het kabinet te formuleren. Of de kiezers en ‘de mensen in het land’, net als de partijen waarnaar Binnenlandse Zaken verwijst, vinden dat het kiesstelsel niet meer voldoet is trouwens de vraag. Er lijkt weliswaar sinds 2002 sprake van een zekere afname in de tevredenheid die Nederlandse burgers hebben over het functioneren van de democratie, maar het is veel te vroeg om nu al te zeggen of het hier om een tijdelijk of blijvend verschijnsel gaat.¹⁰⁹ In een zeer recente analyse van afname van vertrouwen in de overheid kreeg slechts één van in totaal tien verklarende factoren de hoogste score van twee plusjes - dat was het beleid van het kabinet-Balkenende.¹¹⁰ En om nu een kiesstelsel om die reden te veranderen...¹¹¹ De uitkomsten van de Nationale Conventie zouden overigens nog meer en weer andere gevolgen kunnen hebben voor het kiezersonderzoek van Nederland. Waar het Burgerforum zich

beperkt tot het kiesstelsel, buigt die Conventie zich over het hele Nederlandse constitutionele bestel.¹¹² Ook hier de vraag: voldoet het allemaal nog wel? Draagt de huidige inrichting van het staatsbestel bij aan het gewenste herstel van vertrouwen tussen burger en overheid? Vragen als deze dienen te worden geanalyseerd door een groep van wetenschappers en andere deskundigen, bijgestaan door een aantal adviseurs, en de uitkomsten worden neergelegd in een “samenhangend pakket aan voorstellen die een basis kan bieden voor de constitutie van de eenentwintigste eeuw”.¹¹³ Die uitkomsten zijn mij uiteraard onbekend, maar het zal me benieuwen of de leden van deze Nationale Conventie¹¹⁴ niet ook zullen kampen met te korte beentjes.¹¹⁵ Maar goed, wie weet komen zij met voorstellen, en wie weet worden die gerealiseerd, ten aanzien van de positie van de Eerste Kamer, het referendum en andere vormen van directe democratie, de rol van politieke partijen, de direct gekozen minister-president, en wat dies meer zij. En welke wijziging ook wordt uitgevoerd, het is voer voor kiezersonderzoekers. Verander immers de institutionele omgeving van het politieke en electorale proces, en de onderzoeksvragen, oud en nieuw, stapelen zich verder op. Er is, kortom, voor politicologen en kiezersonderzoekers in Nederland, voor mij als hoogleraar Kiezersonderzoek, nog heel erg veel te doen. Genoeg gepraat dus, en hoog tijd om af te ronden.

Dankwoord

Ik rond af met enkele woorden van dank. Allereerst een woord van dank aan allen die aan de totstandkoming van mijn benoeming hebben bijgedragen: de Rector Magnificus, het curatorium van de Stichting Kiezers Onderzoek Nederland, het bestuur van de Faculteit der Sociale Wetenschappen (zo heet die faculteit nog steeds...), en het

bestuur van het departement Politieke Wetenschap, met name departementsvoorzitter Rudy Andeweg.

Waarde Irwin, beste Galen. Ik werd, samen met Rien Koolhaas, in 1984 student-assistent bij je. Ik heb in de afgelopen ruim twintig jaar nauw met je samengewerkt en heel veel van je geleerd. Van assistent 'versus' professor werden we heel goede collega's en vrienden. En ik stel voor dat we de cirkel rond maken. De afgelopen maand nam jij formeel als hoogleraar afscheid van de Universiteit Leiden. Maar ik hoop dat je de komende jaren de professor die *ik* nu ben, mede door jouw toedoen, af en toe nog een handje zou willen helpen, als emeritus-assistent...

Beste collega's van het departement Politieke Wetenschap. Het is natuurlijk typisch Leidse arrogantie als ik zeg dat we met zijn allen een uitstekende club van politicologen vormen. Maar het is wel waar. Ik ben blij dat ik daarbij hoor, en ik dank jullie voor alle steun die ik, van wie precies en in welke vorm dan ook, in de loop der tijd heb mogen ontvangen. Ik ga hier geen namen noemen, dat zijn er teveel. En trouwens: vanaf september is het gewoon weer om twaalf uur stipt lunchtijd! Tot de aanwezige studenten zou ik willen zeggen: jullie hebben begrepen dat er op het terrein van het kiezersonderzoek veel te doen is. Voor de toekomst van dat onderzoek reken ik mede op jullie. En ik zal graag proberen jullie op weg te helpen.

Uiteraard ook dank voor mensen buiten de academie en de wetenschap.

Pa en mam zijn al jaren geleden overleden. Maar zij hebben me de kans gegeven om 'door te leren', zoals dat heette. Daar ben ik nog steeds mee bezig en daar ga ik ook gewoon mee door. Ik zal ze voor het bieden van die bepaald niet vanzelfsprekende kans erg dankbaar blijven.

Lieve Cri en Wessel, lieve Sonja. Ik ben iets minder vaak thuis

en iets vaker op het werk dan andere vaders en echtgenoten.

Dank dat ik daarvoor de ruimte krijg. En vooral dank voor het bieden van een thuis, dat ik dus, anders dan een enkeling in deze zaal misschien denkt, wel degelijk heb buiten het Pieter de la Courtgebouw. Gelukkig maar.

Tot slot dank ik iedereen aan wie ik dank verschuldigd ben maar vergeten ben te noemen.

Ik heb gezegd.

Of, als het voor een enkele keer op zijn Westlands mag: 't is mooi geweest, we gaan een bakkie doen.

Noten

- 1 Deze rede is geschreven tijdens mijn verblijf als Fellow-in-Residence aan het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences - beter bekend als 'het NIAS' - te Wassenaar gedurende het academische jaar 2005-2006. Ik dank de staf van het NIAS en de overige fellows hartelijk voor het bieden van een zeer aangename en vruchtbare onderzoeksomgeving. Ik dank ook mijn collegae van het departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden voor het gedurende dat studiejaar overnemen van mijn onderwistaken - dat zouden we vaker moeten doen! Tot slot dank ik Galen Irwin voor het doorlezen en van kritisch maar, zoals altijd, constructief commentaar voorzien van een eerdere versie van dit verhaal.
- 2 Deze verkiezingen zouden eigenlijk op 16 mei 2007 worden gehouden, maar een verzoek van de Kiesraad aan minister Pechtold van Bestuurlijke Vernieuwing is gehonoreerd om de verkiezingen een dag te vervroegen, omdat het op 17 mei 2007 Hemelvaartsdag is, wat de soepele administratieve afhandeling van de verkiezingen 'in de sfeer van het vaststellen van de uitslag' vanwege een gebrek aan ambtelijke ondersteuning in gevaar zou kunnen brengen (zie o.a. *de Volkskrant*, 2 juni 2006; zie persbericht Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 14 juni 2006 (http://www.minbzk.nl/grondwet_en/verkiezingen/persberichten/item_81972; geraadpleegd 15 juni 2006). Overigens waren in het zogenaamd geseculariseerde Nederland van de 21^e eeuw de gemeenteraadsverkiezingen al van woensdag 8 maart 2006 naar dinsdag 7 maart verschoven, omdat 8 maart Biddag voor gewas en arbeid was.
- 3 Op de *site* van Parlement & Politiek wordt hier terloops aan toegevoegd dat dit was "ondanks het regenachtige weer" (www.parlement.com/9291000/modules/gagaj2gp; geraadpleegd 26 mei 2006). De dag voorafgaande aan de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart kopte *De Telegraaf* trouwens op de *webpage* 'Weer lijkt gunstig voor links'. Het zou namelijk naar verwachting droog blijven en dat had electorale gevolgen, aldus de wakkere krant van Nederland: "Voor de VVD, het CDA en de christelijke partijen zijn regen, wind en sneeuw relatief gunstig. Aan de linkerzijde wordt op verkiezingsochtend argwanend uit het raam gekeken. Bij slecht

weer zijn het vooral de kiezers uit deze hoek die de gang naar de stembus dan maar overslaan. Maar volgens het KNMI zorgt een 'rug van hoge druk' voor droog en meestal helder weer". (www.telegraaf.nl; geraadpleegd 6 maart 2006).

Het wordt al met al hoog tijd dat eens werkelijk werk wordt gemaakt van de vraag of, en zo ja op welke wijze(n), het weer invloed heeft op de opkomst bij verkiezingen en op het uiteindelijke verkiezingsresultaat. Zie voor een eerdere analyse, die niet door iedereen direct als een parodie werd herkend, voor Nederland naar aanleiding van de voortdurend voorkomende verwijzingen naar de invloed van het weer op het verkiezingsproces R.B. Andeweg & J. van Holsteyn, 'Een paar graden meer en de PvdA krijgt er een zetel bij' (*NRC Handelsblad*, 21 augustus 1989); zie voor een verwijzing in de fictie Italo Calvino, die zijn hoofdpersoon in *Een dag op het stembureau* (Amsterdam: Bert Bakker, 1994), Amerigo Ormea, op een regenachtige verkiezingsdag het volgende laat overdenken: "De aanhangers van de oppositie (Amerigo Ormea was lid van een linkse partij) hadden de gewoonte om regen op de dag van de verkiezingen te beschouwen als een gunstig teken. Het was een idee dat terugging op de eerste stemmingen na de oorlog, toen iedereen nog dacht dat bij slecht weer veel kiezers van de christendemocraten - mensen met weinig politieke belangstelling, gebrekkige bejaarden of bewoners van het platteland met zijn slechte wegen - hun neus niet buiten de deur zouden steken". (p.5); maar zie vooral voor een serieuze analyse op dit punt, in een paragraaf getiteld 'Conventional wisdom about variations in turnout', M. Eagles, Voting and non-voting in Canadian Federal elections: An ecological analysis, in: H. Bakvis (ed.), *Voter Turnout in Canada*. Toronto etc.: Dundurn Press, 1991, pp.3-32, m.n. pp.7-9.

- 4 Merk op dat de feitelijke opkomstcijfers voor verkiezingen hoger liggen dan de cijfers voor het aantal geldige stemmen, onder meer omdat blanco stemmen volgens de wet (artikel N 4 lid 2 jo. lid 3 van het Kiesbesluit) als ongeldig dienen te worden beschouwd. In 2002 was de volledige opkomst bij de Tweede-Kamerverkiezingen 9.515.226 (79,1%) en in 2003 9.666.602 (80,4%); het aantal ongeldige stemmen was respectievelijk 14.074 (0,15%) en 12.127

(0,13%). Omdat het tegenwoordig, met de opkomst van de stemmachine en de aftocht van het rode potlood en papieren stembiljet, zo goed als onmogelijk is om anders dan via een blanco stem ongeldig te stemmen, zijn deze aantallen ongeldige stemmen slechts een zeer lichte overschatting van het aantal blanco stemmen. Persoonlijke mededeling mw.mr. J.C.M. Haring, juridisch medewerker Kiesraad (e-mail dd. 30 mei 2006). Dat blanco stemmen zo goed als volledig worden genegeerd is een begrijpelijke keuze als en voor zover het gaat om verkiezingen als sleutel of mechanisme voor de verdeling van Kamer- of andere zetels. Als verkiezingen echter, bijvoorbeeld door kiezersonderzoekers maar mogelijk ook door politici en andere belangstellenden en betrokkenen, mede worden gezien als algemene politieke uitspraak van de burgers over hun volksvertegenwoordiging en bestuur, dan is enige en soms ruime aandacht ervoor wel degelijk op zijn plaats. Een simpele verwijzing naar de uitslag bij de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006 in Delfzijl, waar 10.317 geldige en niet minder dan 3.012 blanco stemmen (22,5% van de totale opkomst) werden uitgebracht, maakt dat duidelijk (zie www.delfzijl.nl/gemeente/delfzijl/ Nieuws/Nieuwsarchief/2006/maart/Verkiezingsuitslag.htm; geraadpleegd 22 mei 2006; zie ook o.a. *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *de Volkskrant* van 8 maart 2006, die aandacht hadden voor het opmerkelijke maar gezien de roerige voorgeschiedenis niet onverwachte aandeel blanco stemmen te Delfzijl). Volgens de dominante interpretatie van de blanco stem in Delfzijl ging het om een uiting van politiek protest. Een alternatieve manier om van onvrede blijk te geven bij verkiezingen zou het aanbieden van het keuzealternatief ‘geen van allen’ zijn, zoals dat bijvoorbeeld kan in enkele landen die deel uitmaakten van de voormalige Sovjet Unie (vgl. H. Oversloot, J. van Holsteyn & G.P. van den Berg, Against All: Exploring the Vote ‘Against All’ in the Russian Federation’s Electoral System, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 18, 2002, pp.31-50).

5 En die vele kiezers vinden het volstrekt geen probleem dat zoveel mensen stemmen en dat daardoor het eigen, individuele stemgeluid van geringe kracht is. In het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) is al langere tijd een stelling opgenomen

die luidt: ‘Er stemmen zoveel mensen bij verkiezingen dat mijn stem er niet toe doet’. In het begin van de 21^e eeuw is een overgrote meerderheid het hier niet mee eens. In 2002 zei 92 procent van de ondervraagden die een antwoord gaven, dat het *niet* zo was dat de eigen stem er *niet* toe deed vanwege het grote aantal kiezers bij verkiezingen, in 2003 zei 94 procent dat. Vrijwel alle kiezers kennen de eigen stem aldus ondanks de massaliteit van het electorale proces enig gewicht toe.

Zie voor deze en alle andere gegevens van de NKO’s van 2002 en 2003 het zogeheten codeboek: G.A. Irwin, J.J.M. van Holsteyn & J.M. den Ridder, *Dutch Parliamentary Election Study 2002-2003*. Amsterdam: Rozenberg Publishers, 2005; de aangehaalde cijfers staan op p.304 (voor 2002) en p.495 (voor 2003). Ook eerdere NKO’s kennen een dergelijk codeboek, waarin niet alleen alle gegevens zijn opgenomen maar tevens de onderzoekopzet en uitvoering worden beschreven en verantwoord.

6 L. LeDuc, R.G. Niemi & P. Norris, Introduction: Comparing democratic elections, in: L. LeDuc, R.G. Niemi & P. Norris (eds), *Comparing Democracies 2. New Challenges in the Study of Elections and Voting*. London, etc.: Sage, 2002, pp.1-39 [citaat op p.1].

7 Vgl. J.A.J. Evans, *Voters & Voting: An Introduction*. London, etc.: Sage, 2004, p.1.

Zie voor een schets van het ontstaan en vooral de onderbouwing van het algemeen kiesrecht H.H. Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht in Europa. Een historische studie*. Utrecht: HES Publishers, 1981; zie voor de historische achtergrond en het politieke pakket waarvan de invoering van het algemeen kiesrecht in Nederland onderdeel vormde ook respectievelijk G. van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003 en J. Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2004.

8 Na deze dramatische toonzetting is enige relativering wellicht op zijn plaats. Immers, (algemeen) kiesrecht mag dan wel van zeer groot belang worden geacht, dat wil nog niet zeggen dat we er in Nederland vervolgens al te veel voor over hebben. In een NIPO peiling van 1994 bleek 40 procent van de ondervraagden niet bereid

om ook maar een cent te betalen voor een stembiljet. Van de mensen die eventueel bereid zouden zijn daarvoor te betalen, was voor 60 procent een kwartje het maximum - en dit is van voor de invoering van de euro. Zie *Typisch Nederland(s). Vijftig jaar opmerkelijke opinies*. z.p.: NIPO/Kluwer Bedrijfswetenschappen, 1995, p.60.

- 9 Zie onder heel veel meer: B. Manin, *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p.6. Vgl. ook o.a.: “There is a widespread consensus that the presence of competitive elections, more than any other feature, identifies a contemporary nation-state as a democratic political system”. G.B. Powell, Jr., *Elections as Instruments of Democracy. Majoritarian and Proportional Systems*. New Haven, etc.: Yale University Press, 2000, p.4; “(...) a central function of elections is to make a political system democratic, at least in the negative sense that no modern system without elections (or some other form of popular decision making) conducted under effectively universal suffrage would be considered democratic (...). Because democracy is taken virtually universally to be the only acceptable form of government, this becomes a general argument about the legitimacy of a political system, which is legitimate because it is democratic, and democratic because it holds elections”. R.S. Katz, *Democracy and Elections*. New York, etc.: Oxford University Press, 1997, p.101-102; “Electoral politics is the essence of democratic politics. Elections crystallize the political interests existing within a society and provide a mechanism for the public to decide between political options”. R.J. Dalton, Political cleavages, issues, and electoral change, in: L. LeDuc, R.G. Niemi & P. Norris (eds), *op cit.*, 189-209 [citaat op p.189].

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat niet-democratische stelsels geen algemene verkiezingen zouden kennen, of dat in dergelijke stelsels verkiezingen volstrekt betekenisloos zouden zijn. Wel is het zo dat in niet-democratische stelsels geen centrale, bepalende rol voor verkiezingen binnen het politieke systeem is weggelegd. Van belang in dit verband is ook “(...) the crucial difference between liberal democracies and electoral democracies. The latter have some of the trappings of democracy, such as universal-suffrage elections, but their elections are not free and fair because the necessary civil liberties are lacking”. A. Lijphart, *Democracy in the Twenty-First Century: Can We*

Be Optimistic? Uhlenbeck Lecture 18. Wassenaar: NIAS, 2000, p.4. Zie verder o.a. M. Harrop & W.L. Miller, *Elections and Voters: A Comparative Introduction*. Houndmills: MacMillan, 1987, pp.15-40.

- 10 Toen Ruud Hessing ruim twintig jaar geleden zijn artikel over voorkeurstemmen publiceerde, ging het om een hoogst marginaal verschijnsel met een aantal op deze manier verkozen vertegenwoordigers dat letterlijk op de vingers van één hand te tellen was (zie R.C. Hessing, Bij voorkeur: een onderzoek naar het gebruik van voorkeurstemmen, *Acta Politica*, 20, 1985, pp.157-176). Daar is de afgelopen jaren niet alleen door de verlaging van de drempel om met voorkeurstemmen verkozen te geraken maar tevens door een verandering in kiesgedrag verandering in gekomen. Het percentage voorkeurstemmen bij Tweede-Kamerverkiezingen is toegenomen van 3 tot 4 procent in de jaren vijftig tot 27 en 19 procent bij de verkiezingen van 2002 respectievelijk 2003. Het uiteindelijke effect in termen van zetelverdeling over kandidaten bleef desalniettemin vrij gering, omdat de overgrote meerderheid (in 2003 niet minder dan 25 van de 27) van deze opmerkelijke stemmentrekkers reeds op basis van de (hoge) plaats op de kandidatenlijst verkozen zou zijn. Zie R.B. Andeweg, Proeve van een vernieuwd kiesstelsel, *Nederlands Juristenblad*, 78, 2003, pp.1542-1547.
- 11 Wat ertoe leidde, dat een enkeling zich na de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006 hogelijk verbaasd of ronduit geschrokken op het hoofd krabde. Vooral het aantal allochtone raadsleden dat op basis van een voldoende aantal voorkeurstemmen ‘omhoog schoot’, om de formulering van *de Volkskrant* (10 maart 2006) te gebruiken, deed menig wenkbrauw fronsen, zelfs die van de politiek leider van de PvdA, Wouter Bos, die overigens vooral in algemene zin wees op het risico van onervarenheid van nieuwe, soms tot de eigen verbazing verkozen volksvertegenwoordigers. Bos in *Het Parool* (17 maart 2006): “Het probleem is nu hooguit dat onze winst zo groot is, dat veel mensen - onder wie allochtonen - een raadszetel hebben gekregen terwijl we nu niet weten of ze net zo gekwalificeerd zijn als mensen hoger op de lijst. We willen het gewicht van voorkeurstemmen vergroten. Dat vereist dat partijen hun kandidaten nog beter screenen. We

krijgen vast ongelukken met nieuwe allochtone raadsleden, maar die hebben we ook met autochtonen gehad”.

- 12 Hoewel het gebruikelijk is te spreken van *partijkeuze* gaat het dus strikt genomen om een verklaring van een *persoonskeuze*. Dit was in zekere zin nog sterker het geval voor 1956, toen de partijnaam zelfs geheel op de lijst ontbrak: “Since the list system of PR is employed, the candidates are listed in a column under the name of the party (before 1956 the party names were not listed on the ballot, making the situation somewhat more complicated for the voter)”. R.B. Andeweg & G.A. Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands*. Houndmills: Palgrave MacMillan, 2002, p.73. Bij kiezers leefde begin jaren vijftig overigens wel al de wens om de partijnaam op het stembiljet te vermelden. In een in opdracht van een staatscommissie-Donner, die als doel had na te gaan of en zo ja er behoefte zou zijn aan een wijziging van het kiesstelsel alsook over de vraag of een wettelijke regeling van politieke partijen wenselijk zou zijn, door het NIPO uitgevoerd opinieonderzoek, dat liep in februari en maart 1954, was een (suggestieve) vraag juist hierop gericht: “Zoals u weet staan op Uw stembiljet niet de namen van de politieke partijen. Er staan alleen maar lijsten op, zoals lijst 1, lijst 2, enz. Wat vindt U beter, dat er alleen maar lijsten met nummers op staan, of dat men ook bij elke lijst de naam van de politieke partij zet?” Van de 1908 burgers die aan het mondelinge vraagesprek meededen, prefereerde een ruime meerderheid van 71 procent ‘beter namen erbij’, zei 20 procent ‘beter lijst met nummers’ en bleef de resterende 9 procent het antwoord schuldig. Zie: *De Nederlandse Kiezer. Een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen*. ‘s-Gravenhage: Staatsdrukkerij- en Uitgeverij, 1956, p.44.
- 13 Zie het onderzoeksprobleem zoals kernachtig geformuleerd in een van de eerste uitgebreide kiezersonderzoeken: “Briefly, our problem is this: to discover how and why people decided to vote as they did”. P. Lazarsfeld, B. Berelson & H. Gaudet, *The People’s Choice. How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*. New York, etc.: Columbia University Press. Third ed., 1968 [1944], p.1. En op vergelijkbare wijze valt, zestig jaar en boekenkasten vol met onderzoeken over verkiezingen, kiezers en kiesgedrag later, een eigentijdse kiezersonderzoeker als Martin

Rosema met de deur in huis - “Why do people vote as they do?” - in de inleiding van zijn studie naar een psychologische onderbouwing of invulling van een verklaringsmodel van kiesgedrag; zie M. Rosema, *The Sincere Vote. A Psychological Study of Voting*. Enschede: Universiteit Twente, 2004 [proefschrifteditie; citaat op p.3].

Uiteraard mag het niet zo zijn dat het centraal stellen van de vraag naar de verklaring van de partijkeuze de aandacht zou afleiden van de vraag waarom mensen gaan stemmen (zonder daartoe verplicht te zijn). Aan deze vraag ga ik hier echter voorbij. Zie voor en kleine greep uit het vele recente onderzoek naar niet-stemmers - opkomstonderzoek is sterk gericht op de vraag waarom kiesgerechtigden niet gaan stemmen, terwijl de vraag waarom mensen dat wel zouden doen zeker van even groot gewicht en in enkele opzichten ‘onbegrijpelijker’ is - A. Blais & A. Dobrzynska, Turnout in electoral democracies, *European Journal of Political Research*, 33, 1998, pp.239-261; M.N. Franklin, The dynamics of political participation, in: L. LeDuc, R.C. Niemi & P. Norris (eds), *op cit.*, pp.148-168; M.N. Franklin, *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004; M. Gray & M. Caul, Declining voter turnout in advanced industrial democracies, 1950-1997, *Comparative Political Studies*, 33, 2000, pp.1091-1122; Th.E. Patterson, *The Vanishing Voter: Political Involvement in an Age of Uncertainty*. New York: Vintage Books, 2003; R. Rose, Voter Turnout in the European Union member states, in: *Voter Turnout in Western Europe since 1945*. Stockholm: IDEA, 2004, pp.17-24; M.P. Wattenberg, *Where Have All the Voters Gone?* Cambridge: Harvard University Press, 2002. Zie voor Nederland o.a. C.W.A.M. Aarts, *Opkomst bij verkiezingen*. Onderzoeksrapportage in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Tweede Kamer 1999-2000, 26200-vii, nr.61; K. Aarts, *Opkomst*, in: J. Thomassen, K. Aarts & H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland. Kiezers en de smalle marges van de politiek*. Den Haag: Sdu, 2000, pp.57-75; P. Dekker (red.), *Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen*. Den Haag: Sociaal en

- Cultureel Planbureau, 2002.
- 14 Al is niet iedereen die mening toegedaan; zie bijvoorbeeld voor een heel andere opvatting ten aanzien van de ontwikkeling van het Nederlandse kiezersonderzoek G. Visscher, *Kiezersonderzoek op een dwaalspoor*. Den Haag: Sdu, 1995. Volgens Visscher is het met name de zogeheten non-respons die ertoe heeft geleid dat kiezersonderzoekers in de loop der tijd de weg steeds meer zijn kwijtgeraakt. Zie voor een reactie hierop o.a. R.B. Andeweg & J. van Holsteyn, A hidden confidence gap? The question of nonresponse bias in measuring political interest, *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, 32, 1996, pp.127-142. Zie voor de aard en achtergrond, enkele gevolgen en mogelijke aanpakken van het overigens heel serieuze probleem van non-response in survey-onderzoek o.a. R. Voogt, *I'm not interested. Nonresponse bias, response bias and stimulus effects in election research*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2004 [proefschrifteditie]; I.A.L. Stoop, *The Hunt for the Last Respondent. Nonresponse in Sample Surveys*. Den Haag: SCP, 2005.
 - 15 Vgl. K. Aarts, *Dwarse kiezers*. Enschede: Universiteit Twente, 2005, p.24 [oratie]. Dat kiezersonderzoekers in hun ontwikkeling als het ware achterblijven op kiezers is geen exclusief Nederlands verschijnsel, maar kan als een meer algemene constatering worden geformuleerd: "As electoral research has developed in its scientific skill, the phenomena we are trying to predict have become less predictable". Aldus R.J. Dalton, Political cleavages, issues, and electoral change, *op cit.*, p.207.
 - 16 L.P. Boon, *Geniaal... maar met te korte beentjes. Essays en polemieken*. Verzameld en van een nawoord voorzien door Herwig Leus. Met aantekeningen van Boontje. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 1969. In de inleiding [p.5] merkt Boon op: "Ik schreef in het verzetsblad Front, en ik schreef ook nog in het maandblad De Vlaamse Gids een berucht-geworden kroniek 'Geniaal, maar met te korte beentjes'. (...) 'Geniaal, maar met te korte beentjes' had dan de bedoeling aan te tonen dat het meesterwerken waren waaraan een en ander ontbrak".
 - 17 En die kiezersonderzoeker kan zich niet verschuilen achter het excuus van bijvoorbeeld een minder geslaagd optreden van een muzikant, die, in de woorden van Tom Waits, altijd nog kan mopperen: 'The piano has been drinking - not me' (op Small Change, Elektra/Asylum records, 1975).
 - 18 H. Daudt, Verkiezingsonderzoek in Nederland, *Acta Politica*, 3, 1967, pp.53-74 [citaat op p.53].
 - 19 *Ibid.*
Een criterium dat hopelijk niet omgekeerd wordt gebruikt en dus niet mag betekenen dat op het moment dat politici weer *wel* pal na verkiezingen menen te weten wat het electoraat heeft willen zeggen er *geen* behoefte meer aan nader (kiezers)onderzoek zou zijn. Zie voor een enkel voorbeeld van een directe, ongekend nauwkeurige duiding van de kiezersuitspraak - zonder empirische basis maar even zo goed met politieke en persoonlijke gevolgen - bij de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006: J. van Holsteyn, Onbegrepen verkiezingen, *Openbaar Bestuur*, 16, mei 2006, pp.17-20. Eerder al sprak ik mijn verwondering uit over de kennis en kunde van politici en andere commentatoren op dit punt: "Politici zijn knappe mensen. Hun begaafdheid blijkt bovenal op de dag der Tweede Kamerverkiezingen. Vroeg op de verkiezingsavond zijn zij in staat om aan te geven wat de kiezers met de gemaakte politieke keuzen hebben willen zeggen. Nog voor alle stemmen zijn geteld geven zij - nu eens op de voet gevolgd door, dan weer in het voetspoor van journalisten en andere commentatoren - een glasheldere uiteenzetting over de eigenlijke betekenis, bedoeling en achtergrond van de kiezersuitspraak. Het woord van de kiezer wordt moeiteloos verstaan". J.J.M. van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer. Een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen*. Leiden: DSWO Press, 1994, p.175. Dat geldt nog steeds.
 - 20 Als en voorzover opiniepeilingen naar de politieke voorkeur tot het terrein van het kiezersonderzoek gerekend worden, dan gaat het hierbij in een grove tweedeling vooral om voorspellend en in het academische kiezersonderzoek om verklarend onderzoek. Vgl. J. van Holsteyn & G. Irwin, Onderzoek van kiezers en verkiezingen, in: W. Hout & H. Pellikaan (red.), *Leren van onderzoek. Het onderzoeksproces en methodologische problemen in de sociale wetenschappen*. Amsterdam, etc.: Boom, 1995, pp.62-95. Zie voor de (on)mogelijkheid van voorspellingen op basis van opiniepeilingen

onder meer C. van der Eijk, Peilingen als voorspellingen van een verkiezingsuitslag, in: R.B. Andeweg (red.), *Tussen steekproef en stembus. Beschouwingen over verkiezingspeilingen naar aanleiding van de discrepantie tussen de peilingen en de verkiezingsuitslag van 21 mei 1986*. Leiden: DSWO Press, 1988, pp.65-79.

- 21 Nadat eerder enkele lokale kiezersonderzoeken waren gehouden en de Vrije Universiteit met de omvangrijke studie van 1967 het eerste moderne landelijke kiezersonderzoek had georganiseerd. Zie voor een schets van die eerdere onderzoeken J.J.M. van Holsteyn & G.A. Irwin, Kiezersonderzoek in Nederland, in: H. Daalder et al. (red.), *Compendium voor Politiek en Samenleving in Nederland*, Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink, 1999, A1400: 23-32.
- 22 Zie R. de Hoog et al., Nationaal verkiezingsonderzoek, *Acta Politica*, 6, 1971, pp.29-44.
- 23 Zie voor kiezersonderzoek in Nederland in het algemeen en voor de opzet en inhoud van gehouden NKO's in het bijzonder onder meer C. van der Eijk & B. Niemöller, Election studies in the Netherlands: pluralism and accommodation, *European Journal of Political Research*, 25, 1994, pp.323-342; J. van Holsteyn & G. Irwin, Onderzoek van kiezers en verkiezingen, *op cit.*; J.J.M. van Holsteyn & G.A. Irwin, Kiezersonderzoek in Nederland, *op cit.*; H. van der Kolk, Bijlage: Nationaal Kiezersonderzoek 1971-1998, in: J. Thomassen, K. Aarts & H. van der Kolk, *op cit.*, pp.219-236; J.J.A. Thomassen, Kiezersonderzoek in Nederland, in: J.H.G. Segers & E.J. Bijnen (red.), *Onderzoeken: reflecteren en meten*. Tilburg: Tilburg University Press, 1986, pp.117-133. Zie ook www.bsk.utwente.nl/skon.
- 24 R. de Hoog et al., *op cit.*, p.43.
- 25 Naar het woord van C.E. van der Maessen, Kiezers op drift. Voorlopige analyse van de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen van 1966, *Acta Politica*, 2, 1966/1967, pp.169-200 en van R.B. Andeweg, *Dutch Voters Adrift. On Explanations of Electoral Change (1963-1977)*. Leiden: Department of Political Science, 1982.
- 26 A. Lijphart, The Netherlands: Continuity and change in voting behavior, in: R. Rose (ed.), *Electoral Behavior: A Comparative Handbook*. New York: The Free Press, 1974, pp.227-268.

- 27 Uiteraard was in deze periode de vraag naar het al dan niet gaan stemmen minder relevant, gezien het feit dat een (in 1970 afgeschafte) opkomstplicht bestond die tot op grote hoogte werd nageleefd. Overigens is het niet vanzelfsprekend dat de aanwezigheid van een opkomstplicht samengaat met een hoge opkomst; mogelijk is het niet de blote aanwezigheid van een dergelijke plicht maar de mate en aard van vervolging en bestraffing van overtreders ervan, die het uiteindelijke effect bepalen; zie P. Norris, *Democratic Phoenix. Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p.75.
- 28 Merk op dat het hier niet alleen gaat om een model dat als het ware van bovenaf door de onderzoeker over het electoraat heen is gelegd en passend blijkt, maar dat de schaarse gegevens van kiezers zelf, bijvoorbeeld in de vorm van hun stemmotivaties, nauw aansluiten bij het idee van verzuild kiesgedrag. Zie J.J.M. van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer. op cit.*, m.n. pp.108-123.
- 29 Richard Rose komt bij zijn verklaring van *partisanship* op basis van sociale structuur uit op een lager percentage (van ruim 50 procent) voor 1968, maar Nederland voert in zijn overzicht voor een aantal landen wel de ranglijst aan met ook voor 1968 het hoogste percentage verklaarde voorkeuren op basis van sociale kenmerken van de kiezers (zie R. Rose, Comparability in electoral studies, in: R. Rose (ed.), *op cit.*, pp.3-25 [overzicht op p.17]).
- 30 G. Irwin & J. van Holsteyn, Where to from here? Revamping electoral politics in the Netherlands, *West European Politics*, 20, 1997, pp.93-118 [overzicht op p.95].
- 31 *Ibid.* Zie tevens H. van der Kolk, Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse, in: J. Thomassen, K. Aarts & H. van der Kolk (red.), *op cit.*, pp.121-138.
- 32 R. Andeweg, Afscheid van de verzuiling?, in: J.J.M. van Holsteyn & B. Niemöller (red.), *De Nederlandse kiezer 1994*. Leiden: DSWO Press, 1995, pp.111-125.
- 33 J.J.M. van Holsteyn & G.A. Irwin, Never a dull moment: Pim Fortuyn and the Dutch Parliamentary election of 2002, *West European Politics*, 26, 2003, pp.41-66 [citaat op p.48]. Deze op Nederland betrekking hebbende bevinding is van bredere betekenis, gezien het feit dat alom het sociologische verklaringsmodel van

kiesgedrag aan belang heeft ingeboet:

“When all of the evidence is assembled, one of the most widely repeated findings of modern electoral research is the declining value of the sociological model of voting behavior”, aldus R.J. Dalton, Political cleavages, issues, and electoral change, *op cit.*, p.199.

- 34 Het mag misschien zo zijn dat de moderne burger soms enigszins lijkt te zijn uitgekeken op de zo traditionele gang naar het stemlokaal en zijn wensen op een andere dan electorale wijze wenst te articuleren. Maar dat laat onverlet dat stemmen nog altijd de meest gebruikelijke manier van politiek handelen is, zeker bij Tweede-Kamerverkiezingen. Ik wees al op de miljoenen kiezers van 2003 en 2002. Vgl. Pippa Norris in de openingsalinea van de *preface* van haar boek over democratische politieke participatie en activisme: “It is widely assumed that citizens in many countries have become disengaged from the conventional channels of political participation. This book compares systematic evidence for electoral turnout, party membership, and civic activism in countries around the world and suggests good reasons to question popular assumptions of pervasive decline”. P. Norris, *op cit.* p.xi. Zie overigens o.a. diverse bijdragen in P. Norris, *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press, 1999; S.J. Pharr & R. Putnam (eds), *Disaffected Democracies. What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton: Princeton University Press, 2000. Zie ook R.J. Dalton, *Democratic Challenges, Democratic Choices. The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2004. Zie voor Nederland o.a.: J. van Holsteyn & C. Mudde (red.), *Democratie in verval?* Amsterdam: Boom, 2002; F. Becker et al. (red.), *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam: De Arbeiderspers/Wiard Beckman Stichting, 2003.
- 35 Tot ontwikkeling gebracht in m.n. A. Campbell, G. Gurin & W.E. Miller, *The Voter Decides*. Evanston: Row, Peterson and Company, 1954 en A. Campbell et al., *The American Voter*. New York: John Wiley & Sons, 1960.
- 36 J.J.A. Thomassen, Party-identification as a cross-national concept: Its meaning in the Netherlands, in: I. Budge, I. Crewe & D. Farlie

(eds), *Party Identification and Beyond: Representations of Voting and Party Competition*. London: John Wiley and Sons, pp.63-79; een eerdere versie van deze analyse was reeds verschenen in *Acta Politica*, 31, 1975, pp.416-435. De herkansing die partij-identificatie enkele jaren later kreeg, leidde eveneens tot de conclusie dat het concept niet in de oorspronkelijke betekenis bruikbaar was in Nederlands electoraal onderzoek. Zie C. van der Eijk & B. Niemöller, *Electoral Change in the Netherlands: Empirical Results and Methods of Measurement*. Amsterdam: CT Press, 1983, m.n. pp.307-347.

Het idee van een zogeheten *normal vote*, dat eveneens vanuit de Michigan School tot ontwikkeling werd gebracht, is voor Nederland op een sterk aangepaste wijze gebruikt in H. Anker, *Normal Vote Analysis*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1992.

- 37 Zoals ook in andere landen, bijvoorbeeld Noorwegen, sterke sociale of groepsbanden lange tijd hebben voorkomen dat meer individuele banden tussen kiezers en politieke partijen tot ontwikkeling kwamen: “For many voters group identity (defined by the social cleavages) was probably more important than party identification. As long as the political parties addressed voters by advocating group interests, group identity and party identity were almost inseparable”. A.T. Jenssen, All that is solid melts into air: Party identification in Norway, in: H.M. Narud & T. Aalberg (eds), *Challenges to Representative Democracy: Parties, Voters and Public Opinion*. Bergen: Fagbokforlaget, 1999, pp.155-180 [citaat op p.167].
- 38 Hier wordt gemakshalve de driedeling van *models of voting* gevolgd zoals die bijvoorbeeld ook wordt gehanteerd in een handboek als M. Harrop & W.L. Miller, *op cit.*; zie ook M.P. Wattenberg, *The Rise of Candidate-Centered Politics. Presidential Elections of the 1980s*. Cambridge, etc.: Harvard University Press, 1991, pp.13-30.
- 39 A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row, 1957. In zijn schets van benaderingen van kiesgedrag en de verwijzingen (op basis van de Social Science Citation Index) naar de klassieke studies voor die benaderingen, ziet Wattenberg al voor de jaren '80 van de vorige eeuw een duidelijke dominantie van de economische, op het werk van Downs gebaseerde of althans daaraan gerelateerde benadering van kiesgedrag. M.P. Wattenberg, *op cit.*, p.19.
- 40 C. van der Eijk & B. Niemöller, *Electoral Change in the Netherlands*,

op cit. Zie voor een overzicht van verklaringsmodellen waarin rationeel kiesgedrag centraal staat, en pogingen om die varianten met elkaar te combineren S. Merrill III & B. Grofman, *A Unified Theory of Voting. Directional and Proximity Spatial Models*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

- 41 Een van de punten van kritiek betrof het uitgangspunt van eendimensionaliteit van het Nederlandse politieke en electorale bestel. De vraag naar de hoeveelheid en het karakter van de dimensies die relevant zouden zijn in de Nederlandse politiek, alsook de methodologische vraag hoe dergelijke dimensies zouden zijn op te sporen, is nog altijd actueel en staat centraal in recent onderzoek van onder anderen Huib Pellikaan. Zie o.a. H. Pellikaan, Partijen in de politieke ruimte, in: G. Voerman (red.), *Jaarboek DNPP 2002*, Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 2002, pp.206-229; H. Pellikaan, T. van der Meer & S. de Lange, The road from a depoliticized to a centrifugal democracy, *Acta Politica*, 38, 2003, pp.23-49.
- 42 Een diversiteit die niet per se positief wordt gewaardeerd en ook kan worden getypeerd met een minder vleidend beeld. Zo deed Kees Aarts recentelijk, juist omdat in zijn ogen in het Nederlandse kiezersonderzoek "(...) de 'theorie' van kiezersgedrag, als die nog zo mag worden genoemd, een vergaarbak [is] geworden van sociologische, sociaal-psychologische en communicatiewetenschappelijke variabelen" het voorstel "(...) om het aantal verklarende variabelen in modellen van kiezersgedrag strikt te beperken tot maximaal drie". K. Aarts, *Dwarse kiezers*, op cit., p.25.
- 43 Een interessante suggestie om een nieuwe weg in te slaan, waarbij kiesgedrag niet gericht is op een specifieke (beleids)uitkomst en expliciet als niet-instrumenteel wordt gezien, meer als uitdrukking van iemands 'zijn' in plaats van iemands 'doen', is te vinden in A.A. Schuessler, *A Logic of Expressive Choice*. Princeton, etc.: Princeton University Press, 2000. In deze benadering is kiesgedrag vooral een expressieve gedraging met symbolische waarde, een vorm van zingeving. Zie ook A.A. Schuessler, Expressive voting, *Rationality and Society*, 12, 2000, pp.87-119.
- 44 Merk op dat het onderzoek gericht is op politieke opties - meervoud - omdat in dat onderzoek naar rationeel stemmen de

verklaring van de uiteindelijke partijkeuze maar een enkel stukje van de grotere puzzel is. Juist in een stelsel als het Nederlandse, met zo veel en soms deels programmatisch verwante politieke partijen die meedoen aan verkiezingen, is het een eerste vraag hoe voorkeuren tot stand komen. Zeker, er is één partij die de stem krijgt. Maar dat wil nog niet zeggen dat andere partijen niet eveneens meer of minder sympathie genieten of nut zouden kunnen leveren. Die ene keuze zegt ook als zodanig niets over het grote of misschien heel nipte verschil tussen die ene gekozen partij en alle andere partijen. Zie o.a. J. Tillie, *Party Utility and Voting Behaviour*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1995; W. van der Brug, C. van der Eijk & M. Franklin, *The Economy and the Vote*. Cambridge: Cambridge University Press, forthcoming. Ik dank Wouter van der Brug voor het beschikbaar stellen van het manuscript.

Langs een andere, niet zozeer door de economie en het idee van rationaliteit maar veeleer door de psychologie ingegeven weg staat het onderscheid tussen partijvoorkeur, stemintentie en de daadwerkelijke partijkeuze ook centraal in het werk van M. Rosema, op cit.

- 45 In recent onderzoek is het Downsiaanse perspectief op kiezers en kiesgedrag overigens vervlochten geraakt met dat van economisch stemgedrag in engere zin; zie o.a. W. van der Brug, C. van der Eijk & M. Franklin, op cit.
- 46 Zie voor eerdere pogingen om voor Nederland na te gaan of en op welke wijze van dergelijk economisch stemgedrag sprake is o.a. C.P. Middendorp & P.R. Kolkhuis Tanke, Economisch stemmen in Nederland, *Mens en Maatschappij*, 64, 1989, pp.269-290; R. Kaashoek, Economie en stemgedrag, in: J.J.M. van Holsteyn & B. Niemöller, op cit., pp.191-204. Zie voor recente overzichten van de internationale stand van zaken op het terrein van het economisch stemgedrag o.a. het (dubbele) themanummer van *Electoral Studies* (19, 2000, pp.113-444) en H. Dorussen & M. Taylor (eds), *Economic Voting*, London, etc.: Routledge, 2002; J.A.J. Evans, op cit., pp.118-145.
- 47 Economisch stemgedrag is in feite een specifieke vorm van beleidsstemmen of *issue voting*. Zie voor dat laatste voor Nederland o.a. P. van Wijnen, *Policy Voting in Advanced Industrial Democracies: The Case of the Netherlands 1971-1998*. Enschede:

University of Twente [proefschrifteditie].

- 48 V.O. Key Jr., *The Responsible Electorate. Rationality in Presidential Voting 1936-1960*. Cambridge: Harvard University Press, 1966; zie ook M. Fiorina, *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven, etc.: Yale University Press, 1981.
- 49 Vgl. J. Monasch, *De strijd om de macht. Politieke campagnes, idealen en intriges*. Amsterdam: Prometheus, 2002, p.199. En hoewel de waardering van het economische beleid van Paars II, zoals blijkend uit NKO-vragen naar de algemene economische situatie, de werkgelegenheid en de persoonlijke financiële situatie, inderdaad hoog was, speelde dit alles niet of nauwelijks een electorale rol, omdat de verkiezingen simpelweg niet over de economie bleken te gaan: “Clearly, it was not the economy that was uppermost in the minds of Dutch voters on 15 May 2002”. J.J.M. van Holsteyn & G.A. Irwin, Never a dull moment, *op cit*, p.55.
- 50 De frase *It is the economy, stupid* is wereldberoemd van de campagne van de Amerikaanse presidentskandidaat Bill Clinton van 1992 en was opgehangen in de ruimte van de campagnestaf - de *War Room* - om hen er permanent aan te herinneren dat de verkiezingen op basis van het economische *issue*, en dus langs de weg van economisch stemmen, zou kunnen worden beslecht. Wat nu precies de slogan was, is niet helemaal duidelijk, althans niet uit geschreven bronnen, die enigszins uiteenlopen:
- “But for all of our high-tech toys, the most useful item in the War Room was a low-tech template - a hand lettered white board that James [Carville] stuck on a pillar in the middle of the room. It said: *Change vs. More of the Same*
The economy, stupid
Don't forget health care”
- Aldus G. Stephanopoulos, *All Too Human*. Boston, etc.: Little, Brown and Company, 1999, p.111.
- “Our staff, however, was frequently distracted. That's why James put up a sign in the War Room. A sign that quickly became famous. What it actually said was:
- Change Versus More of the Same
 It's the Economy, Stupid
 And Don't Forget Health Care”

- Aldus J. Carville & P. Begala, *Buck Up, Suck Up... And Come Back When You Foul Up*. New York: Simon & Schuster, 2002, p.85
- 51 Niet alleen in Nederland trouwens, zoals moge blijken uit een vergelijkende studie naar electorale effecten van partijleiders, die begint met een verwijzing - een verzuchting bijna - naar “(...) one of the most popular media myths of our time. That myth says that in the age of television and visual images, political leaders have become more powerful and politics have become more personalized. The journalistic mantra is, if you want to explain or understand anything in politics look for the leaders (...)”. S. Holmberg & H. Oscarsson, Party leader effects on the vote, in: K. Aarts, A. Blais & H. Schmitt (eds), *Political Leaders and Democratic Elections*. Oxford: Oxford University Press, forthcoming [hoofdstuk 3]. Ik dank Kees Aarts voor het beschikbaar stellen van het manuscript van voornoemd hoofdstuk.
- 52 In een serie die niet toevallig ‘voorbij links en rechts’ heette, werd de bijdrage van Thom de Graaf geplaatst onder de kop ‘Politiek draait nu om personen’ (*NRC Handelsblad*, 2 maart 2004). De Graaf gebruikte de kwalificatie ‘personendemocratie’ in zijn Hoofddijnennotitie Nieuw Kiesstelsel ‘Naar een Sterker Parlement’ in november 2003, die ten grondslag lag aan zijn voorstel het Nederlandse kiesstelsel te herzien. In deze notitie werd even onomwonden als ononderbouwd geconcludeerd: “De onmiskenbare verpersoonlijking van de politiek is een belangrijke reden voor aanpassing”. (p.9). Zie voor kritiek op deze voorstelling van zaken J. van Holsteyn, Nederland is geen personendemocratie, *Socialisme & Democratie*, 61, 2004, pp.79-83.
- De personendemocratie van De Graaf toont duidelijk verwantschap met de ‘toeschouwersdemocratie’, zoals bijvoorbeeld geschetst door Bernard Manin, waarin personen van veel groter belang zijn dan partijen en partijprogramma's. Vgl. B. Manin, *op cit.*, pp.202 e.v. De term toeschouwersdemocratie is, via het werk van Manin, in Nederland geïntroduceerd door de Amsterdamse politicoloog Jos de Beus. Vgl. J. de Beus, *Een primaat van politiek*. Amsterdam: Vossiuspers, 2001.
- 53 Al te vaak en te gemakkelijk wordt deze term gebruikt om uiteenlopende vage klachten mee aan te geven, en niet als

- uitgangspunt van analyse. Dat wel degelijk het idee van ‘amerikanisering’ op een serieuze manier kan worden gebruikt in politologisch onderzoek blijkt onder meer uit D. Kavanagh, *Election Campaigning. The New Marketing of Politics*. Oxford, etc. Blackwell, 1995, m.n. pp.218-227. Zie ook M. Koolhaas, *Persoon of partij? Eigenschappen van politici nader onderzocht*. Leiden: Vakgroep politicologie, 1989 [doctoraalscriptie].
- 54 Zie ook W. van der Brug & C. van der Eijk, Enige nuances: misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003 in het bijzonder, in: R. Coops et al. (red.), *Een politieke aardverschuiving*. Alphen aan den Rijn: Kluwer, 2003, pp.74-88.
- 55 Vgl. A. King, Do leaders’ personalities really matter?, in: A. King (ed.), *Leaders’ Personalities and the Outcomes of Democratic Elections*. Oxford; Oxford University Press, 2002, pp.1-43, m.n. pp.4-7.
- 56 Niet zelden wordt bij persoonseffecten vooral gelet op positieve invloed, dat wil zeggen de wervende kracht van de persoon van de politicus, terwijl het spiegelbeeld ervan - de mogelijkheid dat die persoon ervoor zorgt dat kiesgerechtigden niet op hem of zijn partij stemmen, over het hoofd wordt gezien. Dat eventuele persoonseffecten niet alleen een bonus maar ook een malus kunnen betekenen is bijvoorbeeld uitgewerkt in H. Anker, *op cit.*, m.n. pp.83-106.
- 57 Zie J. van Holsteyn & G.A. Irwin, Over politici, in: J. van Holsteyn & G.A. Irwin (red.), *De wilde frisheid van limoenen. Studiën over politici in de ogen van kiezers*. Leiden: DSWO Press, 1998, pp.12-64.
- 58 Vgl. D.J. Elzinga & G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998*. Den Haag: Sdu.
- 59 Vgl. P. van Praag, Verkiezingscampagnes van Drees tot Kok, *Socialisme & Democratie*, 55, 1998, pp.323-331 [citaat op p.325]; zie voor het al dan niet centraal stellen van de slogan ‘Kies Kok’ - en dus in ieder geval niet: ‘Kies PvdA’ - in de verkiezingscampagne van 1998 H. Anker, De PvdA-campagne van 1998. Over koers en organisatie, *Socialisme & Democratie*, 55, 1998, pp.297-311.
- 60 Een eerdere analyse van antwoorden op een open vraag naar het waarom van de partijkeuze voor de periode 1971-1998 leidde tot de conclusie dat de ontzuiling in de stemmotieven zichtbaar was in de vorm van een afname van verwijzingen naar religie, sociaal-economische positie en ‘groepslidmaatschap’, maar dat tegelijkertijd in plaats daarvan “(...) niet de door velen gevreesde personalisering of een overheersende rol voor stemmotieven die anderszins door de nodige vluchtigheid en labiliteit worden gekenmerkt, [was] gekomen”. J. van Holsteyn, De kiezer verklaart. Over redenen van de partijkeuze in heden en verleden, in: J. Thomassen, K. Aarts & H. van der Kolk, *op cit.*, pp.107-120 [citaat op p.120]. Ook in Zweden hebben heel weinig antwoorden (ongeveer 3 procent) op een compleet open vraag naar het waarom van de partijkeuze betrekking op partijleiders; vgl. S. Holmberg & H. Oscarsson, *op cit.*
- 61 Merk op dat het hier om een lastige vergelijking en zeer waarschijnlijk een (forse?) overschatting van de steun voor Bos (of welke andere lijsttrekker ook) gaat, omdat de betreffende personen in het geval zij lager op de lijst zouden staan minder aandacht van en in de media zouden hebben gekregen, minder bekend zouden zijn, en (veel) minder stemmen hebben weten te trekken op persoonlijke titel.
- 62 Het gaat hierbij bijvoorbeeld om in veel international onderzoek aangetroffen onderliggende dimensies van competentie en integriteit in de beoordeling van politici; zie voor een Nederlandse analyse met een enigszins vergelijkbare uitkomst H. Anker, Kiezers, politici en partijkeuze, in: J.J.M. van Holsteyn & B. Niemöller (red.), *op cit.*, pp.205-222.
- 63 Vgl. J. van Holsteyn, Nederland is geen personendemocratie, *op cit.*, p.81. Het is in beginsel denkbaar maar tegelijkertijd feitelijk hoogst onwaarschijnlijk dat die verbanden in termen van causaliteit vooral lopen van personen naar partijen, onder meer omdat partijen veelal de constante factor zijn en personen veel vaker komen en gaan: “It is more likely that party sympathies colour leader sympathies than the other way around, at least in systems with fairly stable party systems”. S. Holmberg & H. Oscarsson, *op cit.*
- 64 Zie voor een analyse van het eerste type P. van Wijnen, Candidates and voting behavior, *Acta Politica*, 35, 2000, pp.430-458, waarop in reactie een analyse werd gepresenteerd waarin politieke partijen wel in de analyse waren opgenomen en waar dan ook aanzienlijk gas

- terug werd genomen op de eerdere bevinding van krachtige persoonseffecten; K. Aarts, The impact of leaders on electoral choice in the Netherlands – Revisited, *Acta Politica*, 36, 2001, pp.380-401.
- 65 S. Holmberg & H. Oscarsson, *op cit.* Deze conclusie komt overeen met de conclusie van een bundel met onderzoeksverslagen betrekking hebbend op een beperkter aantal landen en die luidt: “(...) it is quite unusual for leaders’ and candidates personalities and other personal traits to determine election outcomes - not rare, but unusual. In other words (...) the almost universal belief that leaders’ and personalities are almost invariably hugely important factors in determining the outcomes of elections is simply wrong. Leaders’ and candidates’ personal characteristics usually count for something - of course they do - but not for nearly as much as is generally supposed. A traditional piece of lore thus turns out to be folklore, unable to withstand scientific inquiry”. A. King, Conclusions and implications, in: A. King (ed.), *op cit.*, pp.210-221 [citaat op p.216].
- 66 Merk op dat de gelijkstelling van sterke persoonseffecten met ‘amerikanisering’ in die zin gerechtvaardigd zou zijn, dat althans bij Amerikaanse presidentsverkiezingen de persoon van de kandidaat er wel degelijk veel meer toe lijkt te doen dan de partij waarvoor deze persoon kandidaat is: “(...) party leader effects are clearly much stronger in the USA than in any other country”. S. Holmberg & H. Oscarsson, *op cit.*
- 67 Vgl. J.J.M. van Holsteyn, Eigenschappen van politici: het ideaal en de realiteit, in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin & C. van der Eijk (red.), *De Nederlandse kiezer ’86*. Amsterdam: Steinmetzarchief/ SWIDOC, 1987, pp.91-107.
- 68 Vgl. P. Pennings & H. Keman, The Dutch Parliamentary Elections in 2002 and 2003: The Rise and Decline of the Fortuyn Movement, *Acta Politica*, 38, 2003, pp.51-68. Voor vele landen in Europa zou in de jaren negentig van de vorige eeuw sprake zijn van “the gradual erosion of partisan distinctiveness, and the blurring of inter-party boundaries”; vgl. P. Mair, *Polity-Scepticism, Party Failings, and the Challenge to European Democracy*. Uhlenbeck Lecture 24. Wassenaar: NIAS, 2006 [citaat op p.22].
- 69 Zie voor een vroege poging om na te gaan of de beoordeling van politici wellicht zou kunnen werken als kiezers op andere, inhoudelijke gronden onvoldoende verschil tussen partijen percipiëren G.A. Irwin, De invloed van kandidaten op het stemgedrag, *Acta Politica*, 18, 1983, pp.183-199.
- 70 “Leader effects are much less prominent in political systems using proportional election rules”. En: “Evidently, there is a relationship between leader impact and electoral system design. Party leaders matter more in countries who use plurality/majoritarian electoral systems. In countries where proportional list systems are used party leaders matter less”. S. Holmberg & H. Oscarsson, *op cit.*
- 71 Vgl. W.L. Miller & R.G. Niemi, Voting: choice, conditioning, and constraint, in: L. LeDuc, R.G. Niemi & P. Norris (eds), *op cit.*, pp.169-188. Zie ook K. Aarts, *Dwarse kiezers. op cit.* m.n. pp.19-23.
- 72 Ik ga voorbij aan de politieke cultuur en gewoonten, waarmee ik het electorale belang daarvan geenszins wil onderschatten. Zo staan Tweede-Kamerverkiezingen - denk slechts aan die van 15 januari 2003 - regelmatig nadrukkelijk in het teken van de machtsvraag en aldus van de vraag wie met wie een meerderheidscoalitie zou kunnen gaan vormen. Dat geen enkel formeel vereiste een minderheidskabinet uitsluit, lijkt daarbij van geen enkel belang. Terwijl het goed denkbaar is dat, mochten politieke partijen deze optie serieus willen nemen alsook inzet willen maken van verkiezingen, dat vergaande electorale gevolgen zou hebben, bijvoorbeeld voor de aanhang van de kleinere partijen die nu althans deels lijkt te kiezen voor een grotere, verwante partij juist met het oog op de machts- en dus binnen de Nederlandse politieke cultuur coalitievorming. Zie voor het belang en electorale effect van de machtsvraag in het afwegingsproces van Nederlandse kiezers o.a. J.J.M. van Holsteyn & G.A. Irwin, Opiniepeilingen en kiesgedrag, in: A.E. Bronner et al. (red.), *Ontwikkelingen in het marktonderzoek*. Jaarboek 2002. Haarlem: De Vrieseborch, 2004, pp.53-66; J.J.M. van Holsteyn & J.M.den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam: Aksant, 2005, pp.185-207.
- 73 Een overzicht met de kiesgerechtigde leeftijd voor een groot aantal landen is te vinden op <http://de.kraetzae.de/wahlrecht/international/>. Zie ook A. Blais, L. Massicotte & A. Yoshinaka,

Deciding who has the right to vote: A comparative analysis of election laws, *Electoral Studies*, 20, 2001, pp.41-62.

- 74 Zie voor een beschouwing over het (verder) verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd, bijvoorbeeld naar 16 jaar, K. Aarts & Ch. Van Hees, Lowering the voting age. European debates and experiences, *Electoral Insight*, 5, 2003, pp.42-46. Overigens zou, als de analyse en redenering, waarin 'leren kiezen' en socialiseringsprocessen een cruciale rol spelen, van Mark Franklin wordt gevolgd, een verlaging van de stemgerechtigde leeftijd naar, zeg, vijftien jaar een positief effect op de opkomst kunnen hebben. Naar zijn opvatting is de verlaging van de stemgerechtigde leeftijd naar 18 jaar, die in tal van landen de afgelopen decennia heeft plaatsgevonden, de minst gelukkige keuze denkbaar geweest en is in het kader van de opkomstbevordering een 'vlucht naar voren', dat wil zeggen een verdere verlaging, wellicht aan te bevelen. "Ironically, almost any other age from fifteen to twenty-five would be a better age for individuals to first be confronted with the need to acquire the skills and knowledge necessary for casting a vote; and since it would be politically difficult or impossible to now reestablish an older voting age, the most promising reform that might restore higher turnout would be to lower the voting age still further, perhaps to fifteen. Given the vote of fifteen, most children would face their first election while still in high school. They could then learn to vote in the context of a civics class project where they were graded on their ability to discover relevant information (...) and assess party and candidate promises in the light of that information". M.N. Franklin, *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945. op cit.*, p.213.
- Zeer recentelijk liet minister Pechtold zoals gezegd zich positief uit over het verlagen van de stemgerechtigde leeftijd naar 16 jaar (zie o.a. *De Telegraaf, de Volkskrant*, 30 mei 2006; zie voor de tekst van de toespraak, met overigens als kanttekening op de *site* dat 'alleen het gesproken woord geldt', http://www.minbzk.nl/grondwet_en/democratische/toespraken/toespraak_minister_1; geraadpleegd 11 juni 2006). Maurice de Hond liet diezelfde dag nog weten dat daar in Nederland bepaald geen meerderheid voor te vinden zou zijn. Volgens zijn gegevens was 87 procent het oneens met het voorstel

de leeftijdsgrens naar 16 jaar te verlagen, was 10 procent het daarmee eens, en bleef 4 procent een antwoord schuldig (<https://n27.noties.nl/peil.nl/>; geraadpleegd 30 mei 2006).

- 75 "To understand electoral competition, we must examine parties as well as voters. (...) Voters can only choose in response to the alternatives put before them by parties." R. Rose & I. McAllister, *Voters Begin to Choose. From Closed-Class to Open Elections in Britain*. London, etc.: Sage, 1986, p.4. Wat de Nederlandse situatie betreft, is bijvoorbeeld een verklaring van het electorale succes van de Lijst Pim Fortuyn bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 niet te begrijpen als niet de aanbodkant - de komst van een partij die het immigratie- en integratievraagstuk hoog op de agenda plaatste en daarmee tegemoet kwam aan al langere tijd bestaande 'pijnpunten' en beleidswensen van een aanzienlijke groep kiezers - van het electorale proces in de beschouwing wordt betrokken. Zie o.a. J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin & J.M. Den Ridder, In the eye of the beholder: The perception of the List Pim Fortuyn and the Parliamentary Elections of May 2002, *Acta Politica*, 38, 2003, pp.69-88; J. van Holsteyn, Minderheden en de verkiezingen van 15 mei 2002, in: H. Pellikaan & M. Trappenburg (red.), *Politiek in de multiculturele samenleving*. Amsterdam: Boom, 2003, pp.101-125.
- 76 R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*. Utrecht: Aula, 1992, p.232 [proefschrifteditie]. Tevens nadere informatie via persoonlijke mededeling (e-mail dd. 28 mei 2006).
- 77 De conclusie dat er in Nederland sprake is van een opmerkelijk institutioneel conservatisme, getrokken in een analyse van ruim 15 jaar geleden, staat nog steeds fier overeind (ook al wordt de volgende hervormingscommissie ingesteld als het eindrapport van de vorige nog vers van de pers is). Zie R.B. Andeweg, Institutional conservatism in the Netherlands: proposals for and resistance to change, in: H. Daalder & G.A. Irwin (eds), *Politics in the Netherlands: How Much Change?* London: Frank Cass, 1989, pp.42-60.
- 78 Of andersom, namelijk als beweging onder kiezers niet zozeer het gevolg is van een verandering in hun opvattingen en wensen, maar mede wordt ingegeven door een verandering in de keuzeset, zoals in 2002 duidelijk het geval bleek met de komst van Pim Fortuyn en

- zijn LPF. Dan is er veeleer sprake van 'changing votes, not changing voters', in een op de Britse situatie betrekking hebbende formulering van I. Crewe, Changing votes and unchanging voters, *Electoral Studies*, 11, 1992, pp.335-345.
- 79 "As long as the electoral system and the range of voting options remain unchanged, the potential for voter volatility will be underestimated and the individual component of voter decision-making will be overestimated." Aldus W.L. Miller & R.G. Niemi, *op cit.*, pp.169-170.
- 80 En zijn de electorale verschuivingen bij de meest recente Tweede-Kamerverkiezingen ook vanuit internationaal-vergelijkend perspectief indrukwekkend. Zie P. Mair, De eigenaardigheden van de Nederlanders. De verkiezingen van 2002 in een vergelijkend perspectief, *Beleid en Maatschappij*, 29, 2002, pp.160-163; P. Mair, Hoe gewoon is gewoon?, *Beleid en Maatschappij*, 30, 2003, pp.142-144.
- Overigens mag het idee dat het Nederlandse electoraat meer dan ooit in beweging is niet tot de onjuiste indruk leiden dat er geen enkel patroon en te interpreteren structuur meer in al die beweeglijkheid zit, aldus de op de empirie van het kiezersonderzoek rustende 'moraal' van J.J.M. van Holsteyn & J.M. den Ridder, *op cit.*
- 81 Zie o.a. S.L. Fisher, The wasted vote thesis: West German evidence, *Comparative Politics*, 5, 1973, 293-299.
- 82 Overigens is ook het overschot aan stemmen, bijvoorbeeld in enkelvoudige districten, in zekere zin verspild, omdat met de extra stemmen geen extra zetel of vertegenwoordiger gekozen wordt. Dan kan het totale aantal 'verspilde' stemmen een aanzienlijke omvang bereiken: "When both kinds of wasted votes are added together, they always equal at least 49 percent of the votes cast in a plurality election. For example, in a two-way race in which one candidate wins 60 percent and the other 40 percent of the vote, the excess votes for the winner - 9 percent - added to the votes for the loser equal 49 percent. When a race has more than two candidates, the proportion of wasted votes can even be larger". D.J. Amy, *Real Choices/New Voices. How Proportional Representation Elections Could Revitalize American Democracy*. Second ed. New York: Columbia University Press, 2002, p.158.
- 83 Strategisch of tactisch stemgedrag " (...) as usually described in the literature, primarily takes place under single-member district plurality electoral systems and takes the form of third-party supporters voting for one of the major parties". Aldus H. Kim & R.C. Fording, Does tactical voting matter? The political impact of tactical voting in recent British elections, *Comparative Political Studies*, 34, 2001, pp.294-311 [citaat op p.295].
- 84 In het overzicht ten aanzien van (dis)proportionaliteit van 36 landen dat Arend Lijphart presenteert, is Nederland voor de periode 1945-1996 de koploper met veruit het meest proportionele kiesstelsel. A. Lijphart, *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven, etc. Yale University Press, 1999, p.162.
- 85 De dominantie van het *wasted vote*-argument in het denken over en onderzoek naar strategisch stemgedrag heeft vanwege dergelijke geringe aantallen 'verspilde' stemmen dan ook geleid tot het vermoeden dat in proportionele stelsels hooguit een beetje van dat strategische stemgedrag voorkomt, vooral afhankelijk van eventuele kiesdrempels: "We would expect thresholds in PR systems to induce some degree of strategic voting. If a voter's most preferred party is expected to have fewer votes than the required threshold, he/she has to choose between voting for that party even though it has little or no chance of being represented in parliament and supporting another party that is likely to meet that threshold". A. Blais & L. Massicotte, Electoral systems, in: L. LeDuc, R.G. Niemi & P. Norris (eds), *op cit.*, 40-69 [citaat op p.57].
- 86 Merk op dat hierbij dan wel wordt uitgegaan van het voorkomen van een verspilde stem als drijfveer van de kiezer. In dat geval vermoedde Maurice Duverger, dat er een mechanisch noch psychologisch mechanisme in werking zou treden dat kiezers bewust zou maken van het eventuele verspillen van hun stem: "Because votes turn into seats more or less continuously under PR, Duverger thought that voters would not face any incentives to vote strategically". G.W. Cox & M.S. Shugart, Strategic voting under proportional representation, *Journal of Law, Economics and Organization*, 12, 1996, pp.299-324, [citaat op p.300]. Zie verder

G.A. Irwin & J.J.M. van Holsteyn, 'They say it can't be done? Strategic voting in multi-party proportional systems: the case of the Netherlands'. Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Philadelphia, August 28-31, 2003, 38 pp.

- 87 Vgl. G.A. Irwin & J.J.M. van Holsteyn, 'They say it can't be done? *op cit.*; zie ook J.J.M. van Holsteyn & G.A. Irwin, *Polls and the undecided: The tactical use of polling information*. Paper presented at WAPOR seminar 'Public Opinion, Polls, and Policies', Zurich, 26-28 June, 2003, 22 pp.; J.J.M. van Holsteyn & G.A. Irwin, *Opiniepeilingen en kiesgedrag*, *op cit.* J.J.M. van Holsteyn & J.M. den Ridder, *op cit.*, m.n. pp.198-207; G.A. Irwin, *Bandwagon without a band*. Leiden: Universiteit Leiden, 2006 [afscheidsrede].
- 88 Vgl.: "When a political actor is confronted with a series of decisions presented sequentially, she can consider each either as an isolated event (an object of choice per se) or as a part of a sequence of choices (an intermediate step toward a final outcome). In the first case, she chooses her most preferred alternative. This way of voting is called *sincere voting*. In the second case, she understands that the immediate question is immaterial; what matters is the choice of a path to arrive at the final outcome. This way of voting is called *strategic* or *sophisticated voting*". G. Tsebelis, *Nested Games. Rational Choice in Comparative Politics*. Berkeley, etc.: University of California Press, 1990, p.16.
- 89 Zie hier een eerste antwoord op de "(...) intriguing question, which has not been examined in the literature, as whether voters in PR systems hesitate to vote for parties that are perceived to have no chance of being part of the government". A. Blais & L. Massicotte, *op cit.*, p.57.
- 90 Deze onbekende kiezer, toonbeeld van rationeel gedrag, verdient zeker zoveel faam als de Amerikaanse kiezer (m/v) die aan het woord gelaten wordt in *The People's Choice* en met de motivering van de partijkeuze het prototype *bandwagon*-kiezer is geworden, een kiezer die zich vooral laat leiden door zijn emotie en affectie, en overigens ongefundeerde wil om bij de winnende partij te horen: "Just before the election it looked like Roosevelt would win so I went with the crowd. Didn't make any difference to me who

won, but *I wanted to vote for the winner*". P. Lazarsfeld, B. Berelson & H. Gaudet, *op cit.*, p.108 [cursief in origineel]. Zie ook G.A. Irwin, *Bandwagon without a band*. *op cit.*

Er waren overigens tal van andere stemmotieven die duidelijk maakten dat kiezers zich ook naar eigen inzicht strategisch wensten te gedragen. Enkele voorbeelden (uit 2002): "Na lange twijfel tussen GroenLinks en de PvdA vond ik dat de PvdA het best aansloot bij mijn wensen. Een centrum-links kabinet kan niet zonder de PvdA. Het blijft een keuze tussen strategie en overtuigen"; "Ik ben pro-Fortuyn maar wilde graag coalitie met VVD. Om deze [partij] een redelijke onderhandelingspositie te geven wilde ik VVD blijven steunen"; "Uit strategische overwegingen op andere partij dan eigen politieke richting"; "(...) Ik ben een ChristenUnie-man, maar ik wil macht en met de ChristenUnie kunnen we dat niet. En ik denk dat veel mensen deze afweging hebben gemaakt"; "Tot vlak voor verkiezing was LPF eerste keus, afhankelijk van hoeveel (opinie)zetels ze zouden krijgen. Toen bleek dat het succesvol was, heb ik op de VVD gestemd om ervoor te zorgen dat zij groot genoeg bleven om mee te regeren"; "Strategische stem"; "Strategisch".

- 91 Merk op dat het in Nederland zo gebruikelijke streven naar meerderheidscoalities eventueel kan worden opgevat als een puur culturele institutionele factor, en dat ik alsdan met deze uitwerking van strategische stemgedrag de grens van mijn eerdere inperking (zie noot 72) overschrijd.
- 92 J.J.M. van Holsteyn & G.A. Irwin, *Opiniepeilingen en kiesgedrag*, *op cit.*, p.63; R.P.C. Keressies, *Kiezers en hun keuze. Over strategisch stemmen als verklaring van Nederlands stemgedrag*. Leiden: Departement Politieke Wetenschap, 2003 [doctoraalscriptie].
- 93 Met stevast, vooral maar zeker in een wat verder verleden niet uitsluitend van partijen en politici die bij deze rituele dans als oppositionele muurbloempjes aan de kant blijven zitten, klachten over dat proces en het twijfelachtige democratische gehalte in termen van inhoud en transparantie - 'het democratisch tekort'-ervan; vgl. C. van Baalen, *Een rituele dans in de Kamer? Klagen over kabinetsformaties, 1946-2002*. Den Haag: Sdu, 2003 [oratie].
- 94 Vgl. "If (...) a direct and immediate connection between votes cast

- and governments installed is required, a strong case could be made that those elections were failures". D. Katz, *op cit.*, p.103.
- 95 A. Downs, *op cit.*, pp.145-147.
- 96 Merk op dat deze vorm van strategisch stemgedrag aldus een bijdrage kan leveren aan de door velen gesignaleerde toegenomen volatilititeit van het Nederlandse electoraat. Niet zelden wordt die beweeglijkheid in minder positieve termen begrepen, en gezien als een vorm van onverschilligheid of gedragsmatige willekeur. Als en voorzover de toegenomen volatilititeit kan worden toegeschreven aan een toename van strategische stemmers (in potentie als segment binnen het electoraat zowel als per afzonderlijke verkiezing), dan lijkt een meer positieve duiding ervan zeker op zijn plaats, gezien het feit dat de strategische kiezer juist politiek betrokken is en zeer bewust zijn stem probeert te doen gelden. Electorale beweeglijkheid kan niet worden gelijkgesteld met inconsistentie, een moeilijk voorspelbare partijkeuze niet met willekeur.
- 97 Het idee dat het juist de belangstellende, bewuste kiezer is, niet zelden met meerdere keuze-alternatieven, die zich door de stand van zaken in opiniepeilingen laat leiden, past bij dit beeld van een toename van strategisch stemgedrag, te meer omdat het beeld van de politieke krachtsverhoudingen vooral door opiniepeilingen wordt gevormd. G.A. Irwin, *Bandwagon without a band*, op cit.; G.A. Irwin & J.J.M. van Holsteyn, According to the polls, *Public Opinion Quarterly*, 66, 2002, pp.92-104.
- 98 Uitgangspunt van het meeste onderzoek naar kiesgedrag is tenslotte dat "(...) voters are deciding which party they like best and that they then indicate the result of their decision by voting for that party". H. Catt, *Voting Behaviour: A Radical Critique*. London, etc.: Leicester University Press, 1996, p.23.
- 99 Vgl. M. Rosema, *op cit.*
- 100 Naar Canadees (British Columbia) model, waar het betreffende forum in 2004 met een voorstel kwam.
- 101 http://www.minbzk.nl/grondwet_en/democratische/inspringthema's/burgerforum, geraadpleegd 2 juni 2006. Overigens zou het proces van politieke en staatkundige vernieuwing met de initiatieven van Pechtold volgens Bart Tromp - "met een onbenulligheid een slechtere zaak waard"- zijn verworpen tot het niveau van "staatsrechtelijk kleien en politiek macrame" (*Het Parool*, 6 april 2006).
- 102 B. Leijnse, *Wijzigingsvoorstellen Kiesstelsel: Verandering in motivatie en motivatie tot verandering*. Leiden: Departement Politiek Wetenschap, 2000, p.27-28 [doctoraalscriptie].
- 103 Het is fraai dat aldus de loting, een traditioneel maar in onbruik geraakt mechanisme om voor vertegenwoordigers en bestuurders te zorgen, weer is toegepast. Zie voor een beschrijving van het proces waarin het lot het onderspit heeft moeten delven tegen verkiezingen als selectiemechanisme B. Manin, *op cit.*
- 104 Zie voor een schets van de procedure en overige stand van zaken in de beginfase een paginagrote advertentie in diverse dagbladen, o.a. in *de Volkskrant*, 25 maart 2006.
- 105 Een vrouw die naar eigen zeggen nu eenmaal graag vooraan zit; vgl *de Volkskrant*, 13 mei 2006 (magazine, pp.8-13)
- 106 Te zien op: <http://www.burgerforumkiesstelsel.nl/nieuws.php?idNode=44> (geraadpleegd 10 juni 2006). Het is een interessante vraag of deze groep kiezers, die als leken toetraden tot het Burgerforum en daar 'alles' over kiesstelsels te leren hebben gekregen, uiteindelijk ook tot het inzicht zijn gekomen dat, althans volgens Lijphart, onder deskundigen de min of meer gevestigde mening is: "Most experts have concluded that parliamentary government is preferable to presidential government and that proportional representation is preferable to majoritarian electoral systems". A. Lijphart, *Democracy in the Twenty-First Century: Can We Be Optimistic?*, *op cit.*, p.5.
- 107 Aldus de tekst van de advertentie; zie *de Volkskrant*, 25 maart 2006.
- 108 Aldus de kop van een journalistieke bijdrage in *de Volkskrant*, 25 maart 2006.
- 109 Vgl. P. van Praag & W. van der Brug, Dalend vertrouwen: tijdelijk of blijvend?, in A.F.A. Korsten (red.), *Vertrouwen in het Openbaar Bestuur*, te verschijnen. Zie voor een analyse die tot een ten aanzien van de democratie zoals we die kennen beduidend minder optimistisch scenario leidt P. Mair, *Polity-Scepticism, Party Failings, and the Challenge to European Democracy*. *op cit.*
- 110 M. Bovens & A. Wille, *Waar bleef het vertrouwen in de overheid?* Paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal, Den Haag, 18-19

mei 2006, p.17.

- 111 Zie ook enkele kritische opmerkingen over vooral het ontbreken van een analyse van het onderliggende probleem o.a. *NRC Handelsblad*, 31 januari 2006.
- Zie voor uiteenlopende kiesstelsels, alsook voor mogelijke samenhangen tussen stelsels, stelselwijzigingen en gedrag (op het niveau van partijen zowel als kiezers) onder veel meer: A. Blais & L. Massicotte, *op cit.*; D.M. Farrell, *Electoral Systems. A Comparative Introduction*. Houndmills: Palgrave, 2001; P. Norris, *Electoral Engineering. Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- 112 Zie voor het instellingsbesluit en van de Nationale Conventie van 22 december 2005: <http://www.nationaleconventie.nl/contents/pages/54866/instellingsbesluit.pdf> (geraadpleegd 11 juni 2006).
- 113 Zie http://www.minbzk.nl/grondwet_en/democratische/inspringthema's/nationale_conventie (geraadpleegd 11 juni 2006).
- 114 Zie voor samenstelling Nationale Conventie <http://www.nationaleconventie.nl/samenstelling> (geraadpleegd 11 juni 2006).
- 115 Volgens het Hollands Dagboek dat minister Pechtold eerder dit jaar mocht schrijven, leek hij er zelf in ieder geval alle vertrouwen in te hebben (*NRC Handelsblad*, 21 januari 2006).

In deze reeks verschijnen teksten van oraties en afscheidscolleges.

Meer informatie over Leidse hoogleraren:
Leidsewetenschappers.Leidenuniv.nl

1991	universitair docent politicologie
1994	proefschrift Het woord is aan de kiezer. Een beschouwing over verkiezingen en kiesgedrag aan de hand van open vragen (bekroond met Jaarprijs Politicologie 1995)
1999	Casimirprijs (beste docent Faculteit der Sociale Wetenschappen)
2002-2003	uitvoerend directeur Nationaal Kiezersonderzoek 2002 en 2003
2002-heden	universitair hoofddocent politicologie
1 juni 2005	benoeming bijzonder hoogleraar Kiezersonderzoek in het bijzonder de institutionele vormgeving van electorale processen
1 sept. 2005-	
1 juli 2006	Fellow NIAS

Waarom of waardoor doen mensen eigenlijk wat zij doen? Met die boeiende vraag houden zo ongeveer alle maatschappij- en menswetenschappers zich bezig. Enige inperking is dan ook wenselijk om mijn eigen interesse en werk te typeren. Mijn speciale belangstelling gaat uit naar die brede vraag op politiek terrein, waar volgens de bekende omschrijving de 'gezaghebbende toedeling van waarden' plaatsvindt. Nog wat te breed. Wat vinden burgers over maatschappelijke en politieke vraagstukken, en hoe spreken zij zich in woord en daad vervolgens op politiek betekenisvolle wijze uit? Dat lijkt er al meer op. Nog iets concreter, en toegespitst op de electorale context en dan vooral verkiezingen: waarom of waardoor stemmen mensen bij verkiezingen voor vertegenwoordigende organen op die ene partij of persoon van hun keuze, en niet op een andere? Vanuit welk perspectief kunnen we het beste begrijpen wat burgers denken en wensen, maar vooral hoe het electoraat zich uitspreekt? Niet alleen leveren die collectieve uitspraak en de onderliggende individuele keuzeprocessen een fascinerende puzzel voor mij als wetenschapper op, maar ook als burger ben ik zeer nieuwsgierig naar wat mensen in die electorale context proberen te zeggen en hoe daaraan al dan niet gevolg wordt gegeven. Politiek doet ertoe. En ik wil weten hoe de politiek, en dan in het bijzonder het electorale proces, in elkaar zit.

